

Učene žene i autorice u dubrovačkom i dalmatinskom renesansnom pjesništvu na talijanskom jeziku^{***}

I. UVOD

Jedna od odlika renesansnog pjesništva na talijanskom jeziku u Dubrovniku i Dalmaciji jest stalna prisutnost učenih žena i autorica – obrazovanih sudionica uglavnom muške književne kulture 15. i 16. stoljeća. Njihovih djela koja su preživjela malo je, ali na temelju različitih biografskih i književnih svjedočanstava poznato je da su bile učene i/ili da su pisale. O dubrovačkim i dalmatinskim učenim ženama i autoricama 15. i 16. stoljeća malo je poznatih arhivskih podataka, iako nešto o njihovim biografijama ipak saznajemo s drugih strana, a ista količina i kvaliteta znanja o njima ponavlja se u književnoj povijesti i kritici još od 18. stoljeća u nedostatku novih arhivskih istraživanja i pronalazaka.¹ Ovaj rad želi ponuditi domišljanje – utemeljeno na analizi prikaza učene žene i/ili autorice, bez obzira na njezino podrijetlo, u pjesništvu na talijanskom u Dubrovniku i Dalmaciji 16. stoljeća i na svjedočanstvima ženskog renesansnog književnog stvaralaštva – o kulturno-društvenom položaju renesansnih učenih žena i/ili autorica, o obilježjima njihove književne produkcije, o kojoj se danas pouzdano ne zna gotovo ništa, i o funkcijama koje su

mogle vršiti u sklopu dominantno muške književne kulture.

Da je problem ženskoga stvaralaštva i kulturne emancipacije bio preokupacijom učenih žena i autorica još od 15. stoljeća, pokazat će se u prvom odjeljku na primjeru rukopisa talijanskih i latinskih sastavaka Ivana Lovre Regina koji čuva nekoliko svjedočanstava o ženskom lirskom stvaralaštvu 15. stoljeća na našim prostorima. U sljedećim odjeljcima analizirat će se prikaz učene žene i/ili autorice u pjesničkim zbirkama na talijanskom dubrovačkih i dalmatinskih autora 16. stoljeća. Posebna će se pozornost posvetiti autoricama povezanim sa zadarskim književnim krugom 16. stoljeća kojima pjesme upućuju Hvaranin Hanibal Lucić (1485. – 1553.) i Kotoranin Ludovik Paskalić (1500. – 1551.) te na temelju književnih i paratekstualnih svjedočanstava pokušati oblikovati njihovi intelektualni profili. O pjesnikinjama povezanim s Dubrovnikom druge polovice 16. stoljeća govorit će se u četvrtom odjeljku, gdje će se raspravljati o pjesničkoj korespondenciji Dinka Ranjine (1536. – 1607.), Saba Bobaljevića (1530. – 1585.) i Miha Monaldija (1540. – 1592.) s Julijom i Nadom Bunić i s talijanskom pjesnikinjom Laurom Battiferri. Pokazat će se da to razdoblje, a posebno šezdesete godine 16. stoljeća, predstavlja vrijeme vrlo uske povezanosti dubrovačke književne kulture s talijanskom, što će se u posljednjem odjeljku potkrijepiti prisutnošću dalmatinskih pjesnika u dvama talijanskim prigodnim pjesničkim zbornicima koji su u većoj ili manjoj mjeri povezani s učenim ženama koje se u njima pojavljuju kao naslovljenice pohvalničkoga diskurza, kao pjesnikinje ili kao povod pjesničkim razmjenama među muškarcima.

* Ovaj je rad financirala Hrvatska zaklada za znanost projektom IP-2020-02-5611 Predmoderna hrvatska književnost u europskoj kulturi: kontakti i transferi.

** Pisanje o učenim ženama i autoricama u hrvatskoj renesansnoj književnoj kulturi heraklovski je zadatak koji pred istraživača postavlja niz izazova i često ga ostavlja bez čvrstih oslonaca. Zahvaljujem stoga Ivanu Lupiću što mi je svojom strpljivošću te vrijednim savjetima i kritikama pomogao da čitav rad bude bolji i ljepši. Svoju zahvalu dugujem i Francesci Mariji Gabrielli, uz čiju su pomoć hrvatski prijevodi tekstova u ovom radu sada mnogo jasniji i precizniji.

¹ Iznimka je, dakako, Julija Bunić (Giulia di Bona) o kojoj, zahvaljujući otkriću knjige njezine sestre Nade Bunić (Speranze di Bona) u Sieni zaslugom Ennija Stipčevića, a onda i iscrpnim radovima Francesce Marije Gabrielli, znamo mnogo više. Mnogo se pisalo i o Cvijeti Zuzorić iako nam njezina djela još nisu poznata. Istraživanja o kulturnoj aktivnosti žena u predmodernoj epohi kod nas zaostaju u usporedbi s drugim zemljama, pa i sa susjednom Italijom.

II. DA ŽENSKI SPOL NA PARNAS SMIJE IĆI – SVJEDOČANSTVA O ŽENSKOM LIRSKOM STVARALAŠTVU 15. STOLJEĆA

Godine 1901. u *Gradi za povijest književnosti hrvatske* Milan Rešetar djelomično je izdao rukopis Ivana Lovre Regina, kancelara Dubrovačke Republi-

ke podrijetlom iz Feltrea, Italija, koji je u Gradu boravio sredinom 15. stoljeća i ondje se bavio i pjesništvom.² Taj donedavno izgubljen rukopis, za koji je Rešetar pretpostavio da je autograf,³ sadrži Reginove talijanske i latinske pjesme te prozne tekstove, a iz njega je Rešetar objavio samo „one njegove pjesme, koje su u uskoj svezi s Dubrovnikom i dubrovačkim životom iz polovice XV. vijeka”, dok je sadržaje ostalih pjesama kratko sažeo.⁴ Taj je rukopis zanimljiv i zbog pjesničke korespondencije s Polissenom Messalto iz Milje (tal. Muggia), istarskom pjesnikinjom iz prve polovice 15. stoljeća.⁵ Messalto, koja je nosila ime slavne Prijamove i Hekubine kćeri, krenuvši očevim stopama, postala je obrazovanom autoricom koja je vladala latinskim jezikom.⁶ Na listu 65r rukopisa nalazi se Reginov

latinski sastavak za Nicolausa Peregrinusa naslovljen: *Ad Nicolaum Peregrinum Andriensem idem Joannes Laurentius*. Na listu 65v slijedi odgovor čiji naslovni sažetak glasi: *Responsio Nicolai sed facta per dominam Polisenam filiam Bernardi de Messiltis Muglensis gramatici, et consortem alterius Nicolai Andriensis medici, quia Nicolaus Peregrinus artem metricam ignorabat*.⁷ Kako je primijetio već Segarizzi, odgovor na Reginov sastavak nije napisao Peregrinus, nego Polissena Messalto, kći gramatičara Bernarda Messalta i supruga liječnika Nikole iz Andrije, i to zato što Peregrinus nije bio vješt stihotvorstvu.⁸ Ovdje se po prvi put iz dubrovačkog rukopisa donosi tekst Messaltine pjesme:

Responsio Nicolai sed facta per dominam Polisenam, filiam Bernardi de Messiltis Muglensis gramatici et consortem alterius Nicolai Andriensis medici, quia Nicolaus Peregrinus artem metricam ignorabat.

Gratulor et letor te surrexisse poetam
tempore nunc nostro, felix Regine Iohannes.
Non fessus studio dulces aurire liquores
ferveo, iamque tuos pleno de fonte cadentes.
Sed sitibundus ego tanta dulcedine vocis
aures flecto tuos letos audire canores.
Carmina sumpta placent mihi plus bis terque relecta.
Nunc tibi vera loquar. Video tua tempora lauru
cingere Pierides texentes sarta sub umbra
arboris instantis, nunc limina Apollinis, ante
legis honorate non dat tibi cura quietem.
Cum tentare velis tot tot pervolvere Musas,
o laus alma tue patrie feltrensis amate,
cerneris in sociis morum virtute nitere:
flammiger ut Titan transcendit sidera luce.
Possem plura loqui: sed nunc mea Musa pusilla
promere non valuit quantum ex ratione mereris.⁹

² O Ivanu Lovri Reginu v. Rešetar 1901 te Appendini 1802: 208, Jireček 1903: 516-517, Segarizzi 1904, Cronia 1926: 19, 21-23, Bacotich 1936: 2-3, Graciotti 2005: 72-76, Praga 2014: 513.

³ Rešetar nas u uvodnoj studiji svojega izdanja tog rukopisa detaljno obavještava o rukopisu i njegovim karakteristikama te tvrdi da to zasigurno mora biti Reginov autograf jer „prvo svega nema *ni jedne* prepisivačke pogreške, a drugo, ko bi osim samoga pjesnika u ono doba u Dubrovniku tako lijepo prepisivao ovakove pjesme? Inače to bi se moglo vrlo lako konstatovati, je li ovo baš autograf Reginov, kad bi se našli kakvi spisi pisani njegovom rukom u arhivu dubrovačkom i isporučili s ovijem zbornikom, premda se ne smije zaboraviti, da je Regin bez sumnje drukčije pisao kancelarijske stvari nego li proizvode svoje muze, s kojima je pored odbijanja tuđih hvala bio prilično zadovoljan” (Rešetar 1901: 4). Estetika i točnost u prepisivanju nisu snažni argumenti za dokazivanje Reginove ruke, čega je svjestan i Rešetar.

⁴ Rešetar 1901: 1. U uvodnoj studiji Rešetarova izdanja donosi se i povijest cirkulacije rukopisa, o kojem među prvima nakon dubrovačkih biografa pišu Jireček 1903 i Segarizzi 1904. Serafin Marija Crijević 1975. – 1980., sv. 1: 149 prvi piše da se u biblioteci benediktinskoga samostana sv. Jakova na Višnjici nalazi rukopis s pjesmama Bartolomea Sfondratija i Ivana Lovre Regina. Rukopis se ponovno pojavljuje u 19. stoljeću kada je u vlasništvu Luke Pavlovića u čijem se *Catalogo dei libri rari, manoscritti e membranacei* (Ragusa, 1899) nalazi pod brojem 775 i, kako navodi Jireček, opisan je kao autograf Reginovih talijanskih i latinskih pjesama, a na samom kraju 19. stoljeća posjeduje ga dubrovački odvjetnik Mato Gracić, koji je rukopis Rešetaru poslao u Beč. V. i Jireček 1899: 437-438 i najnovije Bratičević 2021: 174. Rukopisu se donedavno gubio svaki trag. Danas je rukopis u ostavštini Luke Pavlovića u Državnom arhivu u Dubrovniku (HR – DADU – 283, kutija 9, rkp. 74). Zanimljiva sudbina rukopisa i njegov nedavni pronalazak opisuje se u Treska 2022.

⁵ O Polisseni Messalto (Polisena de Masaltis) v. Ziliotto 1913: 89-90. O njezinu ocu, rektoru škola u Veneciji i autoru stihovana djela o venecijanskom osvajanju Furlanije, v. isto: 132 te Segarizzi 1904. Što se tiče novijih repertorija ženskoga stvaralaštva u ranom novovjekovlju, Messalto se navodi u Stevenson 2005: 501.

⁶ Autoričino vladanje latinskim jezikom potvrđuje i njezin pohvalni govor na latinskom za venecijanskog dužda Tomu Moceniga (1343. – 1423.). On je sačuvan u nekoliko rukopisnih svjedoka iz 15. i 16. stoljeća koji se danas čuvaju u Poljskoj: Biblioteka Jagiellońska, Kraków, rkp. 126 i 173; Biblioteka Muzeum Narodowego w Krakowie, Oddział Zbiory Czatoryskich,

Kraków, rkp. 1242; Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, Wrocław, rkp. 601/1. V. Kristeller 1989: 403-404, 408, 440.

⁷ Naslovni sažeci navode se uz osuvremenjivanje grafije, pisanja velikih početnih slova i interpunkcije te uz razrješavanje kratica.

⁸ Segarizzi 1904: 21. Činjenica da je Messalto bila udana za Nikolu iz Andrije navodi me na pomisao da je pjesnikinja tijekom svojega života možda boravila u Andriji, mjestu između Manfredonije i Barija, i tako ostvarila kontakt s Ivanom Lovrom Reginom, no zasad je poznato da je on boravio u sjevernoj Italiji, ne i u južnoj. Segarizzi 1904: 21 pretpostavlja da je Regin svoje stihove za Messalto slao iz Padove. Što se tiče Nicolausa Peregrinusa, on je u povijesnim spisima zasvjedočen u dominikanskom aktu od 31. siječnja 1474. godine upravo u Andriji, za što v. D'Urso 1842: 112.

⁹ Pjesme iz Reginove rukopisne zbirke donose se, uz osuvremenjivanje grafije, pisanja velikih početnih slova i interpunkcije te uz razrješavanje kratica, prema Regin. Messaltina pjesma nalazi se na listovima 65v – 66r. U mojem prijevodu pjesma glasi: „Nikolin odgovor, ali napisan po gospođi Poliseni, kćeri gramatičara Bernarda Messalta iz Milje i supruge drugoga Nikole, liječnika iz Andrije, jer Nikola Peregrinus nije znao sklapati stihove. Čestitam i veselim se što uskrasnuo si kao pjesnik / u ovo naše doba, sretni Ivane Regine. / Neumoran u učenju, slatke tekućine piti / žudim, a još i tvoje što teku iz punog izvora. / A

Ta je latinska pjesma, uz nekoliko varijanti, zasvjedočena i u pjesničkoj korespondenciji na latinskom i talijanskom između Regina i Messalto sačuvanoj u marcijskom rukopisu Lat. XII, 44 (= 4735) iz 15. stoljeća i objavljenoj po prvi put 1904. godine u Segarizzijevoj studiji o Reginu.¹⁰ To je jedini sastavak za koji se ondje eksplicira Messaltino autorstvo, a naslovni mu sažetak glasi: *Pollisena Mesilta Muglensis Nicolai Peregrini affinis pro ipso Nicolao respondet Ioanni Laurentio Regino Feltrensi*.¹¹ Iz naslovnog sažetka saznaje se da je Messalto bila u srodstvu s Peregrinusom i da u njegovo ime odgovara Reginu. Zanimljivo je spomenuti da istoj Messaltinoj pjesmi u marcijskom i dubrovačkom rukopisu prethode sadržajno različite latinske pjesme Ivana Lovre Regina.¹²

U ostatku pjesničke korespondencije zasvjedočene u marcijskom rukopisu Regin u skladu s konvencijama enkomijastičkoga žanra hvali Messaltine stihove i uspoređuje ju sa Sapphom, što je topos koji će se zadržati i u pjesničkom diskurzu o učenim ženama i u 16. stoljeću, kod nas, primjerice, u talijanskom kanconijeru Hanibala Lucića.

Dubrovački rukopis, s druge strane, važan je i jer sadrži vrlo rano poznato svjedočanstvo o lirskom ženskom stvaralaštvu u Dubrovniku iz sredine 15. stoljeća. Riječ je o trima sonetima Katarine, Reginove supruge, s posljednjih listova rukopisa. Nju je spomenuo i Saro Crijević pišući o dubrovačkom plemiću Nikoli Rastiću gdje je na temelju vlastite spekulacije ustvrdio da je sonete uime svoje supruge, tj. pod njezinim imenom, napisao Regin, čime je isključio mogućnost ženskog autorstva.¹³ Prvi je so-

okrijepljen ja tolikom slatkoćom glasa / načulim uši da slušam tvoj radosni pjev, / pjesme što čitam svidaju mi se više kad ih pročitam dvaput i triput. / Sada ću ti reći istinu. Vidim kako tvoje čelo lovorom / Pieride krasi što posađen je u sjeni / obližnjeg stabla: sada Apolonov hram, prije / briga o poštovanom zakonu, ne daje ti mir. / Dok se nastojiš okušati u čitanju tolikih pjesama, / o slavo velike svoje voljene feltrenske domovine, / ističeš se među drugovima vrlinom: / sjajan kao Titan što u svjetlini nadilazi zvijezde. / Mogao bih više reći: ali sada moja umorna muza / nema snage izreći onoliko koliko po razumu zaslužuješ.”

¹⁰ Usporedba rukopisnih varijanti pokazuje da je tekst pjesme u marcijskom rukopisu na nekim mjestima iskvaren u odnosu na tekst pjesme iz dubrovačkog rukopisa.

¹¹ V. Segarizzi 1904: 32. Ovdje se naslov navodi, uz osuvremenjivanje grafije, pisanja velikih početnih slova i interpunkcije te uz razrješavanje kratica, prema navedenom marcijskom rukopisu, f. 43v.

¹² U marcijskom rukopisu riječ je o pjesmi koja započinje stihom „Si fesus studio es vultu, Peregrine benigno”, a u dubrovačkom o pjesmi početnog stiha „O decus Appulee peregrine gloria gentis”.

¹³ O Nikoli Rastiću kao talijanskom i latinskom pjesniku te Reginovu korespondentu v. Dolci 1767: 50. Crijević 1975–1980, sv. 3: 554–555 donosi tri Reginova latinska sastavka za Rastića, sva tri iz Reginova rukopisa, te navodi da mu nisu poznati drugi Rastićevi književni radovi. Dodaje na kraju: „Verum et, Catharinae consortis nomine, ad Margaritam, Sigismundi Georgii, poetae eximii, filiam, Restii nostri uxorem, nonnulla dedit epi-

net posvećen Margariti, supruzi spomenutog Nikole Rastića kojemu je Regin u dubrovačkom rukopisu uputio ukupno pet latinskih i četrnaest talijanskih sastavaka koji se ondje nalaze na listovima 54r – 60r. S obzirom na broj i sadržaj sastavaka, pretpostavljam da su Regin i Rastić bili bliski prijatelji.¹⁴ Druga dva soneta upućena su Orsi, supruzi Francesca Sussija i prijateljici Katarine Regin. Katarinin sonet na talijanskom za Margaritu, s lista 84v, glasi:

Ad Margaritam, consortem Nicolai de Restis,
Katerina, consors Iohannis Laurentii

Se al sesso femenin fosse a Parnaso
licito andar contra la sua natura,
forsi ch' i' proverei se alla ventura
piacesse di tal aqua empirmi il vaso.
A lauro ed edra in tuto i' porei il naso
di roca ed ago non facendo cura,
ma sol di versi oprando la mesura
fama aquistando eterna in cotal caso.
E poi la preziosa margarita,
de cui meritamente hai colto il nome,
con altro adornerei che perla ed oro.
La tua benignità ver me infinita
arò nel cor fin ch' al capo le chiome
durerà e la tua grazia in gran tesoro.¹⁵

Katreni ovoga soneta važan su pjesnički iskaz o položaju autorice u Dubrovniku 15. stoljeća, a mož-

grammata Reginus, quae antiquo in codice descripta, in bibliotheca Saniacobaei caenobii servantur cum caeteris eius operibus.” Regin je, dakle, u ime svoje supruge Katarine uputio Margariti Rastić, kćeri izvrsnoga pjesnika Šišmunda Đurđevića, nekoliko epigrama koji se nalaze u rukopisu koji se čuva u biblioteci benediktinskog samostana s ostalim njegovim djelima. Osim što ga spominje Crijević, poznato je da je Rastić iz Dubrovnika uputio pismo na latinskom Francescu Barbaru, stricu talijanskog humanista Ermolaa Barbara, datirano 11. siječnja 1452. u kojem spominje njegove *Komentare o Bresci* i traktat *De re uxoria*. Rastić je boravio u Panoniji, odnosno kod raških despota, gdje je sebi za uspomenu često zapisivao pohvale u Barbarovo ime i žalio što u rukama nema spomenuta djela. V. Barbaro 1741: 174–177, gdje se donosi samo dio pisma, kojega nema u kritičkom izdanju kanonskoga Barbarova epistolara. V. Barbaro 1999.

¹⁴ Latinski distisi, s listova 54r – 55r, koje Regin upućuje Rastiću prožeti su metaliterarnim iskazima u kojima prevladava topika lažne skromnosti, a kao književni uzori spominju se Francesco Petrarca i Dante Alighieri. Slično je i u talijanskim sonetima, s listova 55r – 60r, utemeljenima na ljubavnoj topici i Reginovim lamentacijama koji Rastića dvaput naziva bratom (*fratello*) ističući tako njihov blizak odnos.

¹⁵ Citira se, uz provjeru prema rukopisu, prema Rešetar 1901: 41 uz osuvremenjivanje grafije, pisanja velikih početnih slova i interpunkcije. U mojem prijevodu sonet glasi: „Margariti, supruzi Nikole Rastića, Katarina, supruga Ivana Lovre. Da ženski spol protivno svojoj prirodi smije otići na Parnas, možda bih iskušala bi li mi sudbina rado napunila posudu tom vodom. Potpuno bih se posvetila lovoru i bršljanu, ostavila po strani vreteno i iglu, samo bih baratala mjerom u stihu i time postizala vječnu slavu. I onda bih vrijedan biser, po kojem si zaslužno dobila ime, okitila ne perlama i zlatom, nego drugime. Tvoju beskonačnu dobrotu prema meni nosit ću u srcu, a tvoju naklonost čuvati kao blago sve dok kosa bude na glavi.”

da i šire. Ženskome spolu zabranjen je pristup Parnasu jer je to protivno ženskoj prirodi, tvrdi Katarina Regin u prvim dvama stihovima utemeljenim na tradicionalnim stavovima o inherentnoj inferiornosti žena muškarcima.¹⁶ Mizogini stavovi transponiraju se ovdje na književnu razinu – iako se muškarci ne spominju, implicira se da samo oni mogu biti pjesnici. Odlazak na Parnas ženama je zapriječen, ali je moguć. Nadalje, čini se da je sonet prožet snažnom ironijom ili u najmanju ruku topom lažne skromnosti. Pjesma *per se* predstavlja transgresiju, kršenje tobožnje zabrane da žene idu na Parnas, samim time što ju je napisala, i to na talijanskom, autorica. S druge strane, diskurs o ograničenosti ženskoga pisma ovdje odražava i izvan-književnu dimenziju jer je sonet posvećen drugoj ženi, a i u činu pisanja i čitanja soneta dokida se hipotetičnost ženske književne transgresije – žene su već ostavile vreteno i iglu, otišle na Parnas i pišu stihove, odnosno stvaraju svoje književne opuse. Da u naravi žena nema ničega što bi to onemogućilo, dokaz je navedeni sonet kao književni proizvod jedne autorice iz 15. stoljeća.

Na taj Katarinin sonet prvi je put nakon Rešetarova izdanja uputio Arnolfo Bacotich tvrdeći, međutim, da ne znamo kako je Reginova talijanska pjesnička produkcija povezana s poviješću vrlo mlade hrvatske književnosti.¹⁷ Bacotichev rad, iako ne daje mnogo novih informacija o dubrovačkim autoricama 16. stoljeća, prvi je moderni pokušaj da se od zaborava otrgne žensko književno stvaralaštvo u Dubrovniku 15. i 16. stoljeća.¹⁸ Opovrgavajući tvrdnju talijanskoga pisca Francesca Sansovina da su Dubrovčani svake godine pozivali propovjednika koji je propovijedao samo muškarcima jer ga žene nisu mogle razumjeti s obzirom na to da je govorio na talijanskom, Bacotich je ustvrdio da su dubrovačke učene žene poznavale talijanski i da su bile aktivne u kulturnom životu još od kraja 14. stoljeća, a posebno u 16. stoljeću kad ih je preplavila, „kao i njihove njihove sestre iz Venecije i čitave Italije, strast prema humanizmu”.¹⁹ Autor dalje tvrdi:

¹⁶ O odnosu Aristotela i predodžbe o inferiornosti žena muškarcima u renesansi v. Plastina 2017.

¹⁷ V. Bacotich 1936: 227. Bacoticheva opaska o nepovezanosti Regina i povijesti vrlo mlade hrvatske književnosti (čini se da je autor mislio na hrvatsku renesansnu književnost) vjerojatno je kritika upućena Rešetaru jer je u *Gradi za povijest književnosti hrvatske* objavio talijanske pjesme talijanskoga autora.

¹⁸ Vrlo usputno i u Dalmaciji. Sličnih je pokušaja bilo i u 19. stoljeću. Kod nas je o autoricama vrlo kratko i usputno pisao Appendini 1803: 231-232. Pišući o Cvijeti Zuzorić, prisjetio se, kako kaže, da je čitao autentične vijesti („autentiche memorie”) da su se među dubrovačkim pjesnikinjama istaknule Nicoletta Gozze, Nicoletta Resti te Giulia i Speranza Bona. Appendini ne navodi izvore. Pretkraj stoljeća sličan pokušaj javlja se i u Sloveniji, za što v. Fekonja 1888: 224-225.

¹⁹ “[...] le donne di Ragusa, città dove avevano insegnato e insegnavano insigni maestri italiani, furono invase nel Cinque-

Molte ragusee scrivevano il latino e l'italiano, loro madrelingua, anche in versi. Anzi, di poetesse e scrittrici che vissero a Ragusa in ispecie nella seconda metà del Cinquecento, ne abbiamo diverse; i nomi di alcune verseggiatrici ci furono tramandati da poeti italiani e da insigni conterranei. Delle loro produzioni letterarie molte cose sono state divorate dalle fiamme, quando il 6 aprile 1667 (mercoledì santo), la città di Ragusa rimase distrutta da catastrofica scossa di terremoto e conseguente incendio.²⁰

Bacotich je svoje tvrdnje oprimjerio aktivnošću žena dubrovačkoga podrijetla iz 16. stoljeća koje su, kako on tvrdi ne objašnjavajući uvijek na temelju čega, pisale stihove na talijanskom, navodno njihovu materinskom jeziku (Cvijeta Zuzorić, Paula Gradić,²¹ Margarita Menčetić,²² Fjore Šumičić, koja je kod Bacoticha spomenuta kao „Simunich (?)”,²³ Ni-

cento, come le loro sorelle di Venezia e d'Italia tutta, dalla passione dell'umanesimo” (Bacotich 1936: 233).

²⁰ Bacotich 1936: 233. U mojem prijevodu: „Mnoge Dubrovčanke pisale su latinskim i talijanskim, svojim materinskim jezikom, pa i u stihovima. Štoviše, mnogo je pjesnikinja i autorica koje su živjele u Dubrovniku, posebno u drugoj polovici 16. stoljeća: imena nekih stihotvorki do nas su došla zahvaljujući talijanskim pjesnicima i uglednim sugrađanima. Mnoštvo njihove književne produkcije progutala je vatra kad su 6. travnja 1667. (Čista srijeda) grad Dubrovnik uništili katastrofalan potres i požar.”

²¹ Bacotich u svojem radu ne objašnjava na čemu temelji tvrdnju da je Paula Gradić pisala stihove na talijanskom jeziku. Zna se da je Bazilije Gradić (o. 1510. – 1585.), redovnik dubrovačkog samostana sv. Jakova, član kongregacije benediktinskog samostana u Montecassinu i stonski biskup, Pauli Gradić i Mandalijeni Gučetić, časnim sestrama dubrovačkoga samostana sv. Klare, posvetio svoje *Libarce od djevstva i djevičkoga bitja* (Venecija, 1567), kao i *Libarce vele duhovno i bogoljubno od molitve* (Venecija, 1567). Talijanski prijevod Gradićeva *Libarce od djevstva* (Rim, 1584) također je posvećen istim Dubrovčankama, ali i Mauri Luceniji Farnese, rođakinja Alessandra Farnesea, tj. pape Pavla III., i redovnici samostana sv. Pavla u Parmii.

²² Po svemu sudeći riječ je o učenoj suvremenici Marije Gundulić koja je spominje u posvetnoj poslanici Cvijeti Zuzorić u djelu *Discorsi sopra le Metheore d'Aristotele* (Venecija, 1584) svojega supruga Nikole Vitova Gučetića. V. i Bakić 2019: 226. Napominjem da *Hrvatska enciklopedija* pod natuknicom *Menčetić* bilježi pjesnikinju Margaritu (Margitu) Menčetić, ali iz 17. stoljeća. Bacotich vjerojatno misli na Margaritu Menčetić koju spominje Gučetić. Nisam naišao na podatke o Margariti Menčetić koju spominje *Hrvatska enciklopedija*.

²³ Riječ je o supruzi dubrovačkog antunina Martina Šumičića, koju zajedno s Pjerom Burešić, suprugom pjesnika Marina Burešića, spominje Lodovico Domenichi u pismu od 23. ožujka 1549. upućenom iz Firence Marinu de Cicieriju Dubrovčaninu. Domenichi se ispričava što u svoj dijalog o plemenitosti žena nije uključio i druge žene te kaže da bi taj pothvat bio izazovan jer bi osobno morao proputovati čitavu Italiju i brodom doći u Dubrovnik, gdje se, sudeći prema onome što čuje, nalaze, među ostalima, i dvije prekrasne i galantne žene: Fjore Šumičić i Pjera Burešić. V. Domenichi 1549: 2Miiir. U njezinu smrt Marin Držić ispjevao je dvije pogrebnice na hrvatskom. Zajedno s Paulom Gradić i Margaritom Menčetić navodi se kao iznimno lijepa žena i u *Dialogo della bellezza* Nikole Vitova Gučetića (Gučetić 1581: 30v). V. o tome i Gabrielli 2016a. Međutim, ne ističe se njezina učenost ili činjenica da je pisala.

coletta Rastić,²⁴ Klara Ranjina, Magdalena Millaversi²⁵ i Marija Gundulić²⁶), a u svoju studiju uključio je i žene povezane s dubrovačkom književnom scenom: sestre Bunić, rođene u Manfredoniji, gdje su boravile barem do 1569.,²⁷ i zadarsku autoricu Marziju Grisogono kojoj dva soneta na talijanskom posvećuje Kotoranin Ludovik Paskalić. Treba reći da za većinu navedenih žena nema poznatih arhivskih ili biografskih svjedočanstava o njihovoj kulturnoj ili književnoj aktivnosti. Čini se da ona nisu bila poznata, ili barem dostupna, ni Bacotichu kad je dvojio kako će napisati Fjorino prezime.

Bacotich, međutim, u svojem radu nije obavijestio da se na listu 88, posljednjem u Reginovu rukopisu, nalaze još dva Katarinina soneta na talijanskom za Orsu, suprugu Francesca Sussija. Ta mu je građa bila dostupna jer je Rešetar, iako nije donio tekst tih pjesama, u svojem izdanju rukopisa donio njihove sažetke.²⁸ Ovdje se po prvi put iz rukopisa donosi tekst tih dviju pjesama:

Ad Ursam, consortem Francisci Sussi, Katerina,
consors Iohannis Laurentis

La dolze carità, il fervente amore
fra gli nostri segnor con fermo nodo,
madona cara, omai ci mostra il modo
insieme amarsi e di duo far un core.

²⁴ O Nicoletti Rastić kao dominikanki i učenoj ženi koja je na latinskom razgovarala sa Serafinom Razzijem i pisala kongregaciji u Rim v. Appendini 1803: 231-232. Kao latinska pjesnikinja navodi se i u *BLKÖ* 1868: 323 te u Kukuljević 1846: 70. Crijević 1975-1980, sv. 3: 559-560 navodi da je pripadala samostanu sv. Mihajla Anđela i da je vrsno poznavala latinski i talijanski jezik.

²⁵ Antun Vrančić uputio joj je 1543. iz Erdeljskoga Biograda (Alba Iulia, Rumunjska) ljubavno pismo u kojem hvali njezinu ljepotu i glazbenu vještinu. Za pismo v. Banfi 1935, gdje autor prezime Millaversi povezuje s tobožnjim njegovim starijim inačicama Migalesio, Magalesio i Maxvalesio kako bi razmotrio mogućnost Magdalenina dubrovačkog podrijetla, ali ne pokazuje kako su te inačice povezane s prezimenom Millaversi. Millaversi je prezime sastavljeno od semantički snažno obilježenih elemenata (tal. *mila*, 'tisuće', *versi*, 'stihovi'), pa je manje vjerojatno da će se pomiješati s prezimenom Migalesio, najučestalijim među inačicama. Kako Banfi 1935: 251-252 i sam navodi, od posljednjeg spomena Migalesija iz 1345. do Antuna Vrančića prošla su gotovo dva stoljeća, a da je Millaversi potekla od Migalesija, netko se iz obitelji morao preseliti iz Dubrovnika u Italiju, vjerojatno u Veneciju. Banfi naposljetku zaključuje da su povjesničari možda pogriješili kad su Millaversi povezali s Dubrovnikom, što se čini plauzibilnom tvrdnjom jer je, čini se, Vrančić glazbenicu upoznao upravo u Padovi. Možda bi Millaversi moglo biti autoričino književno ime koje bi sugeriralo plodotvornost njezina glazbenog ili književnog rada.

²⁶ O Mariji Gundulić v. Marković 1970: 43-45, Šimunković 1998: 235-241, Janeković Römer 2004, Bakić 2016: 233-248, Carinci & Plastina 2016: 79-92, Gabrielli 2016a, Favaro 2017: 199-207, Martinović 2017, Boršić 2020: 287-308.

²⁷ V. Gabrielli 2015, posebno poglavlje *Kontekstualizacijske napomene*.

²⁸ Sadržaj prvoga soneta Rešetar ovako sažima: „Kako su nam muževi prijatelji, budimo i mi dvije!” U drugom sonetu Katarina „nabroja primjere prijateljica iz staroga doba, koje bi nima dvjema imale biti ugledom” (Rešetar 1901: 43).

Tanta suavità, tanto dulcore
sento che sempre in alegreza i' godo
quando dal mio Lorenzo intendo e odo
come ama il tuo Francesco, in qual fervore.
Comandami lo mio dolce marito
che io mi offerisca e voglia esser tua tuta:
ed io contenta son di tal partito.
Vogliam che l'amicizia sia compiuta,
l'amor sia solidato e stabilito.
Faciám di quatro un cor, un'alma acuta.²⁹

Eadem ad eandem.

Pigliamo a nostro essemplio Argia, Ipermestra,
le consorte de Mini, Ipsicratea,
Lucrezia, Julia, Ippo a morte rea
che andaron con la lor propria man destra.
Non che niuna di noi sia tanto alpestra
che occidendossi creda farsi dea
né tramutarsi in la sacra unda alfea
per scocar siocamente la balestra.
Ma con ragion seguiamo ancor Sulpizia,
i' dico l'una e l'altra, e Laudomia,
e Porzia di Caton condegna figlia.
Penelope, Artemisia all'amicizia
ed amor coniugal, dolce armonia.
Castitate e pietà a ciò ne consiglia.³⁰

Lajtmotiv tih dvaju soneta prijateljski je odnos pjesnikinje i naslovljenice nastao posredovanjem njihovih muževa. Iz prvoga soneta nazire se da su Regin i Sussi vrlo bliski prijatelji, ali i da je Regin eksplicitno potaknuo suprugu da postane Orsina prijateljica. Muški element implicira se i u drugom sonetu, gdje se donosi katalog antičkih žena u koje bi se Katarina i Orsa trebale ugledati, ali ne prijateljica kao što tvrdi Rešetar u sažetku soneta. Lako je primijetiti da su sve navedene žene plemenate i primjeri *par excellence* bračne ljubavi, odanosti, vjernosti mužu, a ne ženskoga prijateljstva. To je jasno i iz posljednje tercine drugoga soneta, gdje Katarina poziva Orsu da antičke žene slijede u svojem prijateljstvu i u svojoj ljubavi prema muževima,

²⁹ Regin: 88r. U mojem prijevodu: „Orsi, supruzi Francesca Sussija, Katarina, supruga Ivana Lovre. Ljupka milost, gorljiva ljubav između naših muškaraca čvrsto svezana, draga gospodo, već nam pokazuje kako se međusobno voljeti i od dvaju stvoriti jedno srce. Osjećam toliko nježnosti, toliko slatkoće da uvijek s veseljem uživam kad od svojeg Lorenza čujem koliko voli tvojeg Francesca, i s kojom strašću. Naređuje mi ljupki muž da se ponudim i da izvolim biti potpuno tvoja, a ja zadovoljna sam što je tako. Stvorimo to prijateljstvo, ojačajmo i utvrdimo ljubav. Od četiriju srca stvorimo jedno, jednu prodornu dušu.”

³⁰ Regin: 88r-88v. U mojem prijevodu: „Ista istoj. Ugledajmo se u Argiju, Hipermetru, supruge Menijā, Hipsikrateju, Lukreciju, Juliju, Hiponu, što zla ih je smrt snašla zbog vlastite im desne ruke. Nijedna od nas nije toliko naivna da vjeruje da će ubivši se postati božicom ili pretvoriti se u sveti alfejski val jer je suludo odapela strijelu. Nego s razumom slijedimo još Sulpiciju, mislim na jednu i drugu, i Laodomiju, i Porciju, Katonovu dostojnu kćer, Penelopu, Artemisiju u prijateljstvu i bračnoj ljubavi, slatkom skladu. Čednost i milost to preporučuju.”

a ta dva elementa zajedno tvore slatki sklad. Žensko-žensko prijateljstvo dodatak je bračnoj vjernosti koja je konstitutivni element priča o antičkim ženama iz soneta, a ono se razvija prema obrascu muško-mušskog prijateljstva, kao što je to u prvom sonetu. Valja spomenuti i da primjeri antičkih žena na kojima je izgrađen drugi sonet svjedoče i o Katarininoj čitalačkoj kulturi. Naime, njihov najvjerojatniji i najekonomičniji izvor moglo bi biti Boccacciovo latinsko djelo *De mulieribus claris* jer se u drugim izvorima, poput *Factorum et dictorum memorabilium libri IX* Valerija Maksima ili Petrarkinih *Familiares* (XXI, 8), navode samo neke od antičkih žena o kojima piše Katarina.³¹

Iako u Reginovu rukopisu nema Orsinih odgovora na Katarinine sonete, uspoređujući Reginovu korespondenciju s Polissenom Messalto te Katarininu pjesničku razmjenu s Margaritom Rastić i Orsom Sussi, može se zaključiti da je muško-ženska korespondencija prožetija enkomijastičkom topikom od žensko-ženske koja je, u sonetima za Orsu Sussi, usredotočena na intimnu sferu ženskoga i obiteljskog prijateljstva, a u sonetu za Margaritu Rastić i na pitanja književnog djelovanja žena. Valja primijetiti da soneti za Orsu pokazuju da su žene važne i za učvršćivanje već postojećeg homosocijalnog odnosa – ovdje muško-mušskog utemeljenog na konceptu humanističkog savršenog prijateljstva – čak i kad pišu.³² O tome svjedoči sama Katarina kada piše da je na prijateljstvo s Orsom potiče muž, pa se može postaviti pitanje koliko je Katarinin čin pisanja autonoman, a koliko potaknut muževom molbom da se sprijatelji s Orsom. Slično se može reći i za Messaltinu latinsku pjesmu za Regina koju je autorica napisala umjesto muškarca koji nije znao sklapati stihove, pa se zato pjesnički nije mogao uključiti u pretežno mušku književnu kulturu. Žene su, dakle, znale i mogle pisati, ali postavlja se pitanje je li to pisanje odraz njihove pobude za pisanjem ili poticaja muškaraca koji se ženskim stvaralaštvom koriste ne bi li ojačali svoja muška prijateljstva ili osigurali sebi mjesto unutar muške kulture.

III. NARAV ŽENSKI SPOL NIJE STVORILA MANJE SPOSOBNIM – ZADARSKE SAPFE IZ PRVE POLOVICE 16. STOLJEĆA

U dubrovačkom i dalmatinskom pjesništvu 16. stoljeća zabilježeno je mnogo više učenih žena i autorica u usporedbi s prethodnim stoljećem, a za neke od njih znamo da su bile aktivne i izvan Dalmacije i Dubrovnika. Njihovo nam stvaralaštvo

³¹ Dobro je poznato da su se Boccacciova djela čitala u Dubrovniku i Dalmaciji još od 15. stoljeća. V. o tome Zorić 1975.

³² O homosocijalnim odnosima i o učvršćivanju muških prijateljstava s pomoću žena v. relevantne dijelove u Hutson 1994, Stewart 1997, Gowing 2013 i Lupić 2019.

danas uglavnom nije poznato. Najvažniji pisani tragovi autorica 16. stoljeća povezanih s Dubrovnikom, o kojima se i najviše pisalo, jesu kanconijer Nade Bunić s mikrokanconijerom sestre joj Julije i posvetna poslanica Marije Gundulić u djelu *Discorsi sopra le Metheore d'Aristotele* (Venecija, 1584) njezina supruga Nikole Vitova Gučetića.³³ U hrvatskoj je renesansi zasigurno bilo više kulturno aktivnih žena nego što danas znamo, ali i više njihovih književnih i umjetničkih djela. Primjerice, malo znamo o Dubrovčanki Jeleni Ohmučević-Grgurić iz druge polovice 16. stoljeća o kojoj Kukuljević piše da je bila „slikarica, umna veziljka, gojiteljica muzike i spisateljica hrvatska”.³⁴ U crkvenim krugovima aktivna je bila Graziosa Lovrinčeva, benediktinka jednog od trogirskih ili splitskih samostana i autorica nabožne poezije, što saznamo iz jedine zasad poznate pjesme koju je Hektorović uputio nekoj ženi.³⁵ Iz prve polovice 16. stoljeća nema nama poznatih sačuvanih književnih proizvoda domaćih autorica, ali čini se da bi se na temelju biografskih i pjesničkih svjedočanstava djelomično moglo rekonstruirati njihovo književno djelovanje.

U pjesničkoj zbirci *Rime volgari* kotorskoga pjesnika Ludovika Paskalića, odnosno u njezinu drugom dijelu naslovljenom *Rime diverse*, na gotovo samom kraju nalaze se dva soneta posvećena Marziji Grisogono, zadarskoj plemkinji čije nam književno stvaralaštvo nije poznato, ali čija su učenost i kulturna aktivnost zasvjedočene u djelima drugih autora.³⁶ Paskalićevi soneti glase ovako:

A madonna Martia Crisogona.

Se l'umana beltà caduca e frale
ha forza tal sovr'ogni cor gentile
che riputando ogn'altra cosa vile
sol di lei pensa e d'altro a lui non cale,
pensate, o donna, a cui null'altra eguale
vive né visse mai da Gange a Tile,
qual forza avrà nel vostro servo umile
il valor vostro eterno ed immortale.

³³ Za bibliografiju o Mariji Gundulić v. bilj. 26, o sestrama Bunić bilj. 60.

³⁴ Kukuljević 1860: 324. Kukuljević kao izvor tih podataka navodi: „Eusebii Caboga Monachi Benedictini Lib. III. suae Rhacusanae Historiae, citatae a Benedicto Ursino in opere: *Le glorie cadute dell'antichissima ed augustissima famiglia Comena. Venetia 1663*”. Djelo *Le glorie cadute*, u kojem se donose i vijesti o obitelji Ohmučević-Grgurić, već je Rešetar 1925 proglasio izmišljotinom „dubrovačkog švindlera” Benedikta Orsinica. Ondje se spominje i Jelena Ohmučević-Grgurić, ali s obzirom na narav knjige ne može se znati je li njezina biografija ondje vjerodostojna ili je falsificirana. O knjizi v. Bojović 2012.

³⁵ Za Hektorovićevu pjesmu v. SPH 1874: 55-61.

³⁶ Bacotich 1938: 64 pretpostavlja da Marzia Grisogono potječe iz obitelji Federica Grisogona Zadrana koji je u 16. stoljeću pisao o uzroku plime i oseke i to objavio u *Theatrum mundi et temporis* G. P. Galluccija. O njemu i drugim pripadnicima zadarskog ogranka obitelji Grisogona v. Dadić 1974 i Salzmann Čelan 1985.

Se quella fiamma sua che pur s'accende
da vagghezza mortal poco gradita
infin a morte un cor gentil estende,
la mia, che da beltà mai non udiva
della vostr'alma ogni sua forza prende
(qual è la sua cagion), serà infinita.³⁷

S'io fussi intento sol alla favella,
sol a begl'occhi vostri, al dolce riso,
or che, madonna, io son da voi diviso
fora mia vita dolorosa e fella.
Ma lodo Amor e la fatal mia stella,
che con altr'armi m'han il cor conquiso
mostrandolo a me sott' il bel vostro viso
l'alma divina e veramente bella.
Amand'io dunque quel che 'l senso esterno
non può goder, non può toccar la mano,
né può l'occhio mirar coi raggi suoi,
vivo contento ancor che sia lontano
perché presente col mio senso interno
vi veggio, e sento, e sempre son con voi.³⁸

Paskalićevi soneti za Grisogono govore o razlikama između tjelesne i duhovne ljepote na tragu neoplatonističke koncepcije ljubavi: prva je prolazna i plemenito srce prati sve do smrti, druga je vječna i besmrtna te se može pojmiti samo unutarnjim osjetilima, na duhovni način. Paskalić je svjestan veličine Grisogonine duhovne vrline (*valor*) i, ne bi li je pohvalio, retorički se poigrava oprekom između ljepote tijela koja traje i prolazi u vremenu sve do smrti (*infin a morte*) te ljepote duše koja je vječna (*infinita*). Drugim riječima, ovdje se revidira leksički repertoar ljubavne lirike kako bi ga se potom iskoristilo u enkomijastičke svrhe. To je vidljivo i u drugome sonetu gdje je jasna Paskalićeva fizička odvojenost od Grisogono. Ponovno gradeći sonet na

opozicijama, koje su međutim komplementarne, pjesnik tradicionalne atribute ženske ljepote (govor, oči, osmijeh) povezuje s tjelesnom ljepotom koju je moguće percipirati samo vanjskim osjetilima (*sensu esterno*). U ljubavnoj pjesmi odsutnost ženskoga tijela, koja iznevjeruje zaljubljenikova očekivanja i vanjska osjetila, uzrokovala bi ljubavnu bol i jade. Ovdje tomu nije tako unatoč činjenici da je Grisogono odsutna jer se Paskalić zaljubio prije svega u njezinu dušu, koju nije moguće percipirati vanjskim, nego unutarnjim osjetilima (*sensu interno*). Drugim riječima, Paskalić je osjeća i gleda duhovnim očima i u njezinoj fizičkoj odsutnosti, njegova unutarnja osjetila nisu iznevjerena i zbog toga može sretno živjeti. Ne čudi stoga da je Körbler, očito tumačeći pjesmu u tom smjeru, zamislio da je Paskalić pred sobom imao neke književne plodove Grisogono pa je, čitajući ih, u njima vidio oživiljenu njezinu duhovnu ljepotu.³⁹

Iako se iz Paskalićevih soneta ne može zaključiti je li ta zadarska plemkinja bila učena i književno aktivna, nekoliko svjedočanstava s kraja 40-ih godina 16. stoljeća otkriva da je bila važna figura u venecijanskoj i zadarskoj književnoj kulturi. Posvetna poslanica Grisogono koja prethodi Paskalićevoj talijanskoj pjesničkoj zbirci otkriva da se Grisogono iz Dalmacije preselila u Veneciju, gdje je cvala u prisustvu najcjedenjenijih mletačkih umova. Venecijanski intelektualci nahvalili su Paskalića, pa je Marzia od njega zatražila da joj pošalje svoje književne radove,⁴⁰ koji su, kaže Paskalić, „jalovi i strašni darovi nalik mjestu u kojem su nastali, u najdaljem zakutku Dalmacije, među planinskim lancima bez ikakve besjede ili ugodna razgovora”.⁴¹ Paskalić joj

³⁷ Oba soneta navode se, uz osuvremenjivanje grafije, pisanja velikih početnih slova i interpunkcije, prema Paskalić 1549: L8r–L8v. U dosad jedino kritičko izdanje Paskalićeva talijanskoga kanconijera *Rime volgari* iz nepoznatog razloga nisu uključene njegove *Rime diverse*, što primjećuje već Lupić 2018: 7, a koje su i materijalno sastavni dio knjige. V. Paskalić 2016. Citati iz tog izdanja također se navode prema istim kriterijima kao i citati iz Paskalić 1549. U mojem prijevodu prvi sonet glasi: „Gospojo Marziji Grisogono. Ako prolazna i krhka ljudska ljepota ima toliku moć nad svakim plemenitim srcem da ono, smatrajući sve ostalo malo vrijednim, samo o njoj misli i o drugom ne mari, zamislite samo, ženo kojoj nema ravne na životu niti je bilo od Gangesa do Thule, kakvu će snagu Vaša vječna i besmrtna vrлина imati nad Vašim poniznim slugom. Ako plamen takva srca, koji nastaje zbog prolazne ljepote što malo vrijedi, plemenito srce prati sve do smrti, moj, što svoju snagu crpe iz nečuvene ljepote Vaše duše (koja je njegov uzrok), bit će vječan.”

³⁸ Paskalić 1549: L8v. U mojem prijevodu sonet glasi: „Da brinem samo o Vašoj riječi, samo o Vašim lijepim očima, o slatkost smijeha, gospojo, sad kad sam od Vas odvojen, moj bi život bio bolan i jadan. No hvalim Ljubav i sudbonosnu svoju zvijezdu što su mi srce osvojili drugim oružjem i pokazali mi ispod lijepog Vam lica božansku i odista lijepu dušu. Voleći dakle ja ono što vanjsko osjetilo ne može iskusiti, niti ruka dotaknuti, niti oko gledati svojim zrakama, sretno živim iako sam daleko jer Vas svojim unutarnjim osjetilom vidim, čujem i uvijek sam s Vama.”

³⁹ V. Körbler 1916: 5, bilj 1.

⁴⁰ „Potete or dunque considerar, gentilissima madonna, come io mi trovo tutto confuso nell'animo mio, richiedendomi V. S. con tanta istanzia ch'io le faccia vedere qualche frutto del mio tanto lodato ingegno, perché il non obedirvi, mi sarebbe forse cagion di perder la grazia vostra la qual io tengo cara più ch'ogn'altro grandissimo guadagno” (Paskalić 2016: 1). U mojem prijevodu: „Možete sada zamisliti, predraga gospojo, koliko sam zbunjen u svojem duhu kad me Vaše Gospodstvo zatražilo s tolikom upornošću da Vam pokažem kakav plod svojeg toliko hvaljena uma, jer kad Vas ne bih poslušao, zbog toga bih mogao izgubiti Vašu naklonost koja mi je draža od svake, pa i najveće zasluge.” Između Grisogono i Paskalića mogao je posredovati Lodovico Dolce, koji je 1550. godine objavio Paskalićeve religiozne sonete u *Libro primo delle rime spirituali, parte nuovamente raccolta da più auctori, parte non più date in luce* (Venecija, 1550).

⁴¹ „Ben voglio pregarvi che siate contenta creder di me, a me più ch'ad altrui, e rendervi certa di non aver da me se non doni sterili ed orridi, simili al loco dove sono stati prodotti, nell'estremo angulo della Dalmazia, infra monti alpestri e privi di ogni commercio e conversazion gentile.” (isto: 1). U mojem prijevodu: „Najljepše Vas molim da Vam bude dovoljno vjerovati meni više nego drugima i uvjeriti se da od mene nećete dobiti nego jalove i grozne darove nalik mjestu u kojem su nastali, u najdaljem zakutku Dalmacije, među planinskim lancima bez ikakve besjede ili ugodna razgovora.”

šalje proizvod svoje mladosti – *rime basse ed incolte* – ljubavno pjesništvo koje joj treba poslužiti kao *exemplum*, ogledalo tuđih pogrešaka i posljedica sljepoće i ludosti s pomoću kojega će čitajući o njima pronaći put do Boga. Nadalje, hvaleći Zadranku i ističući da pripada Dalmaciji – zajedničkoj im domovini – Paskalić se uključuje u *querelle des femmes* braneci ženski spol:

[...] e perché non deve essere amata e riverita una che col suo giudizio e rara e singular virtù fa conoscer al mondo che la natura non ha fatto il sesso feminil men capace d'ogni perfettion di quel che è il nostro; e che le donne dell'età nostra non cedeno d'ingegno a quelle antiche Corine e Saffo e tante altre famose; onde la Dalmazia nostra commune madre che fu gran tempo priva d'ogni lume e gloria, ora dal splendor del valor vostro è fatta tutta lucida e bella, lo qual non contento di star ristretto fra così angusti termini, passato l'ondoso seno d'Adria, ora si posa nella città Regina del mar, ove con stupor d'i più lodati intelletti incomincia mandar fuori mille e mille chiarissimi lampi.⁴²

Paskalić eksplicitno zauzima filogin stav u renešansnoj raspravi o ženama, provučen kroz pohvalničku topiku, tvrdeći da je Grisogono primjer kako žene u 16. stoljeću ne zaostaju ni za muškarcima ni za svojim antičkim prethodnicama. O njezinoj učestalosti svjedoče i dvije posvetne poslanice Bernardina Crisolfa, talijanskoga autora 16. stoljeća iz Schia. Na početku posvetne poslanice upućene Grisogono u knjizi *Dialogo di Marco Marullo, delle eccellenti virtù, et maravigliosi fatti di Hercole* (1549) Crisolfo, osim što kaže da je Grisogono *sapientissima*, nizom junaka iz grčkih i latinskih pisaca oprimjeruje tvrdnju da vrlina ljude često može izjednačiti s besmrtnim bogovima te vjeruje da su joj ti primjeri poznati.⁴³ Na kraju posvete navodi da je preveo

⁴² Isto: 2. U mojem prijevodu: „A zašto ne bi trebala biti voljena i cijenjena ona koja je svojim razumom te rijetkom i jedinstvenom vrlinom dala svijetu do znanja da priroda nije stvorila ženski spol manje sposobnim od našega za svako savršenstvo i da žene našega doba ne posustaju umom za antičkim Korinama i Sappfama i mnogim drugim poznatim? Jer Dalmacija, naša zajednička majka koja je dugo bila bez ikakva svjetla i slave, sada blista i urešena je sjajem Vaše vrijednosti, koji je, nezadovoljan što mora boraviti u tako uskom prostoru, premostio valovit jadranski zaljev i sada je u gradu što kraljica je mora, gdje s čuđenjem najhvaljenijih umova sija tisućama i tisućama presjajnih bljeskova.”

⁴³ Navodi se prema Marulić 1549: A2r uz osuvremenjivanje grafije, pisanja velikih početnih slova i interpunkcije: „La virtù che negli umani corpi alberga, sapientissima madonna, spesse fiato è tale e tanta che inalza quelli di terra insino alle stelle e li fa tali che tra loro e li dei immortali sia poca differenza. Il che veder si può chiaramente in molti degli antichi eroi, s'alli scrittori e greci e latini vogliamo prestar fede. Imperò che quale e quanto sia stato Giasone che, fabricata Argo, andò da molti altri accompagnato a tuor il velo d'oro che dal vigilante e terribile dracone era custodito, credo che 'l sapiate.” U mojem prijevodu: „Vrlina, koja boravi u ljudskim tijelima, premudra gospojo, često je tolika i takva da one na zemlji uzdiže do zvijezda i čini ih vrlo sličnima

Marulićev dijalog ne bi li joj olakšao brige u kojima se nalazi iako bi mu se moglo prigovoriti da nosi vaze na otok Samos ili krokodile u Egipat.⁴⁴ Budući da je knjiga prijevod Marulićeva dijaloga s latinskoga na talijanski, Crisolfo želi reći da je njegov prijevod nepotreban jer Grisogono vlada latinskim jezikom i može čitati Marulića i u originalu. Tomu u prilog ide i posvetna poslanica Grisogono iz Crisolfova prijevoda s grčkoga na talijanski, *La prima oratione d'Isocrate a Demonico* (1548), u kojem, osim što brani narodni jezik kao sredstvo demokratizacije književnosti i otvaranja široj publici, Crisolfo izrijeком spominje Grisogonino poznavanje latinskoga i talijanskoga jezika.⁴⁵

Zahvaljujući relativno nedavnom otkriću talijanskoga kanconijera Hanibala Lucića iz 1556. godine, hrvatska je književna povijest dobila svjedočanstvo o još jednoj dalmatinskoj autorici iz 16. stoljeća na temelju kojega znamo da je pisala iako nam njezina djela još nisu poznata.⁴⁶ Riječ je o Orsoli Tetrico, zadarskoj plemkinji, kojoj Lucić upućuje sonet, smješten na sredini kanconijera sastavljena od 27 Lucićevih pjesama i od po jednog soneta Ludovika Paskalića i Aleksandra Bizantija. Sonet glasi ovako:

besmrtnim bogovima. A to se može vidjeti u mnogim antičkim junacima želimo li vjerovati grčkim i latinskim piscima. Tko je i kakav bio Jazon koji je, izgradivši Argo, s mnogima u družbi otišao po zlatno runo što ga je čuvao oprezan i strašan zmaj, vjerujem da znate.” Mit o Jazonu i Argonautima pojavljuje se i u 13. poglavlju *Planina* Petra Zoranića kao etnološki element u priči o postanku Zadra.

⁴⁴ „[...] li cui preclari fatti vostra S. potrà conoscere in questo dialogo di Marco Marullo che novamente dal latino nel volgar idioma ho tradotto, non per altra cagione se non per arrear a V. S. qualche solazzo, acciò leggendolo non si lascie dalli travagli, in cui ora versa, occupare, quantunque mi si potrebbe dire, ch'io voglio portar vasi a Samo e crocodili in Egitto.” (Isto: A3v–A4r) U mojem prijevodu: „[...] čija će presvijetla djela Vaše Gospodstvo moći upoznati u ovom dijalogu Marka Marulića, što sam ga po prvi put s latinskoga na narodni jezik preveo, ne zbog drugog razloga negoli da Vašem Gospodstvu pružim razonodu kako biste se čitajući ga odmorili od briga iako bi mi se moglo prigovoriti da nosim vaze na Samos ili krokodile u Egipat.”

⁴⁵ Navodi se prema Crisolfo 1548: A3v uz osuvremenjivanje grafije, pisanja velikih početnih slova i interpunkcije: „Ed ora a V. S. la quale e nel latino ed italoico idioma è dotta e sopra le altre castissima, la dedico.” U mojem prijevodu: „A sada je Vašem Gospodstvu, koja vladate latinskim i talijanskim jezikom i koja ste više od svih prečista, posvećujem.” Crisolfova posveta zanimljiva je i zbog sadržajne veze sa sonetom koji mu Paskalić upućuje u *Rime diverse* i koji je od dvaju soneta za Marziju odvojen sonetom za Alberta Duima. U posveti Crisolfo piše o prevodenju knjiga s grčkoga i latinskoga na talijanski kao sredstvu posredovanja znanja među onima koji nisu uspjeli naučiti te jezike. Paskalić nam u svojem sonetu za Crisolfu otkriva da mu se često žalio što poneki pišu na talijanskom zaobilazeći latinski i grčki, što je velika pogreška jer se talijanski jezik temelji na latinskom. V. Paskalić 1549: M1r.

⁴⁶ O otkriću kanconijera, njegovu odnosu s Lucićevim *Skladanjima*, pitanjima književne višejezičnosti u hrvatskoj renesansi i ostalom v. Lupić 2018.

Alla decima delle Muse madonna Orsola Tetrica.

Quando ripenso allo stile arguto e terso,
meraviglioso in voi, che donna sete,
di rivederlo al cor mi ven tal sete,
ch' i' resto nel desir tutto sommerso.
Un più vago non ha prosa né verso,
novo od antico, onde temer di Lete
non può già mai e ben goder potete
ch' a par di voi Cassandra e Saffo han perso.
Perché, oltre ch' è leggiadro, alto e facondo,
piena fede e credenza ha 'l vostro dire,
né scriver d' impudico ardor vi cale.
Non fate, dunque, vano 'l mio desir
e un tal tesoro non celate al mondo
ché ben comunicato assai piu vale.⁴⁷

Riječ je o pohvali književnoga stvaralaštva, odnosno stila zadarske plemkinje, koju Lucić u naslovu naziva desetom muzom. U jednom od epigrama u *Anthologia Palatina* (IX, 506) koji su se pripisivali Platonu, devet je muza pridodana i Sapfa koja se naziva desetom muzom, pa ne iznenađuje što u tekstu pjesme Lucić u usporedbi zaziva Sapfu. Tim se sonetom otvara drugi dio zbirke u kojem se, između ostalog, hvale kotorski pjesnici Ludovik Paskalić, Juraj Bizanti, Marin Grubonja i Vicko Buća te splitski pjesnik Franjo Božićević. Soneti drugoga dijela pjesničke zbirke potvrda su i Lucićevih književnih odnosa sa Zadrom, Splitom i Kotorom.⁴⁸ O Orsoli Tetrico zasad nema nikakvih poznatih vijesti osim Lucićeva soneta iz kojeg se iščitava da je ta zadarska autorica, za razliku od Trogiranke Milice Koriolanović kojoj je Lucić uputio dvije pjesme na hrvatskom, pisala književna djela čiju je kvalitetu Lucić prepoznao. Već je Lupić u svojoj studiji primijetio razlike u stilizaciji žena između dviju Lucićevih pjesama na hrvatskom za Milicu Koriolanović i soneta na talijanskom za Orsolu Tetrico.⁴⁹ Milica je oblikovana kao žena koja zna čitati i razumjeti pročitano, ali Lucić nam nije ostavio svjedočanstvo o njezinu književnom radu. Orsolin je stupanj učestnosti stoga viši, što pokazuje metaknjiževni talijan-

⁴⁷ Citira se, uz osuvremenjivanje grafije, pisanja velikih početnih slova i interpunkcije, prema Lupić 2018: 33. Sonet je, zajedno s ostalim Lucićevim talijanskim sonetima, preveo Tonko Maroević, za što v. Maroević 2018: 373. Ovdje, radi jasnoće, donosim svoj prijevod oslobođen rima i talijanskih *endecasillaba*: „Desetoj muzi gospođi Orsoli Tetrica. Kad iznova pomislim na bridak i čist, čudesan stil koji je u Vama, koja ste žena, u srcu osjetim toliku žed da ga opet vidim da me potpuno preplavi želja. Nema ljepšega ni u prozi ni u stihu, novom ili starom, pa se Lete ne može bojati, a možete biti zadovoljni jer su u usporedbi s Vama Kasandra i Sapfa poražene. Jer osim što je dražestan, uzvišen i bogat, u Vašem je izrazu mnogo vjere i vjerovanja, a nije Vam niti stalo da pišete o besramnom žaru. Nemojte, dakle, da mi je želja uzaludna i takvo blago ne skrivajte svijetu jer mnogo više vrijedi kad ga se dobro podijeli.”

⁴⁸ V. Lupić 2018: 20.

⁴⁹ Za Lucićeve hrvatske pjesme upućene Koriolanović v. SPH 1874: 284-291, a za Tetrico v. Lupić 2018: 19-20.

ski sonet. Izvršnost pjesnikinjina stila Lucića iznenađuje s obzirom na to da je riječ o ženi koja piše i koja je svojim pisanjem nadmašila Cassandru i Sapfu. U pravu je Lupić kad tvrdi da bi se Lucićeva Cassandra mogla odnositi ne na antičku proročicu Kasandru, nego na humanistkinju Cassandru Fedele, poznatu po svojim proznim poslanicama, koja je, osim s Hvaranima, bila u kontaktu i s ostatkom Dalmacije.⁵⁰ Tomu u prilog ide i činjenica da je prema nekim izvorima Fedele u mladosti improvizirala recitirajući latinske stihove i svirajući na gitari, tj. da je pisala talijansko i latinsko pjesništvo i onda ga pjevala, ali te pjesme danas nisu poznate.⁵¹ Konačno, Lucić u pjesmi govori o odnosu između starog i novog stiha, pa ta logika ravna i zazivanjem para Cassandra i Sapfa.

Osim što jezik na kojem je sonet napisan implicira da je Tetrico vladala talijanskim jezikom i što je Lucić poziva da objelodani svoja djela nakon što ih je pročitao u rukopisu, iz prvog terceta soneta može se iščitati ne samo topička pohvala autoričina stila, nego i književni žanr u kojem se okušala. Pjesnikinjin je stil dražestan, uzvišen i bogat te autorici nije stalo da piše o besramnom žaru (*né scriver d'impudico ardor vi cale*).⁵² Pisanje o besramnom žaru ovdje se odnosi na pisanje ljubavnoga pjesništva, žanra u kojem se Tetrico, prema Luciću, nije okušala. Stoga bi se *piena fede e credenza* iz desetoga stiha mogli tumačiti i kao referenca na sadržaj autoričinih djela te navesti na zaključak da je Tetrico pisala dobru nabožnu poeziju. Tomu u prilog mogao bi ići i particip prošli *comunicato* koji Lucić veže uz Orsolin opus jer se na talijanskom može odnositi i na euharistiju. Tu se čin čitanja religioznog pjesništva uspoređuje s duhovnom hranom koja se dijeli i koja činom dijeljenja postaje i sama krepkija. U pozadini soneta očito je i biblijska prisposoba o talentima koji se ne zakopavaju u zemlju, odnosno o svjetiljci koja se ne stavlja pod posudu, što je slika koja se javlja i u posveti *Planina* Petra Zoranića. Lucić je tu advokat svjetla, o čemu bi mogla svjedočiti i igra *lux* – Lucić. Preostaje nadati se da će se u nekom arhivu ili knjižnici pronaći vijesti o zadarskoj autorici ili nje-

⁵⁰ V. Lupić 2018: 20. Drugdje Sapfu nalazimo u kombinaciji s grčkom pjesnikinjom Korinom. Za primjere toga v. već spomenutu posvetnu poslanicu Ludovika Paskalića Marziji Grisogono te oktave Nade Bunić pod naslovom *Alle muse* (Sapfa i Korina navode se na listu 62r *Difese*). O Cassandri Fedele kratko je pisao Gracioti 2005: 53-54, a o njezinim dalmatinskim korespondentima Bogdan 2017.

⁵¹ V. Pignatti 1995: 566.

⁵² Bezlični glagol *calere* ('mariti', 'brinuti') pojavljuje se i u četvrtom stihu Paskalićeva soneta za Grisogonu: „sol di lei pensa, e d'altro a lui non cale”. Isti se glagol kod obojice autora pojavljuje u sonetima upućenim učenim ženama. Nisam siguran je li riječ o slučajnosti, ali treba imati na umu da su Paskalić i Lucić bili u bliskim odnosima, o čemu svjedoči Lucićeva talijanska pjesnička zbirka, i da su obojica upotrijebili sapfički motiv u kontekstu pohvale učene žene.

zinim djelima koje će pokazati kakvu je točno vrstu poezije pisala ova zagonetna ženska figura zadarske renesanse.

IV. PJESNIKINJE 16. STOLJEĆA I DUBROVNIK

I dok u prvoj polovici 16. stoljeća talijanske pjesničke zbirke dalmatinskih autora otkrivaju imena dviju autorica povezanih sa zadarskim književnim krugom i činjenicu da su bile književno aktivne, druga je polovica 16. stoljeća vrijeme kad žensko renesansno stvaralaštvo i kulturna aktivnost doživljavaju svoj procvat. To je i razdoblje u kojem je kulturna razmjena između Dalmacije i Italije na vrhuncu, što se u dalmatinskom i dubrovačkom pjesništvu na talijanskom ogleda u formiranju guste mreže intelektualnih odnosa domaćih pjesnika s važnim književnim figurama Apeninskoga poluotoka. Najbolji primjer takva širenja i uključivanja u talijansku književnu scenu jest dubrovački pjesnik Dinko Ranjina koji je, osim što je u Italiji boravio u društvu eminentnih figura talijanskoga Cinquecenta, svoje talijansko pjesništvo objavio u sklopu jedne od najvažnijih talijanskih pjesničkih zbirki 16. stoljeća, tiskanoj 1563. kod venecijanskoga tiskara Gabrielea Giolita de' Ferrarija. Riječ je o 27 soneta, odnosno 31 ubrojimo li i sonete njegovih korespondenata Ferrantea Caraffe, Lodovica Domenichija i Laure Battiferri, objavljenih u *Il secondo volume delle rime scelte da diversi eccellentissimi poeti* (Venecija, 1563).⁵³

Ranjina pjesnička korespondencija s Laurom Battiferri, jednom od najvažnijih talijanskih pjesnikinja 16. stoljeća, jedan je od najranijih odjeka razvedene kulturne mreže između dviju obala Jadrana koja se u Dubrovniku druge polovice 16. stoljeća plete oko dubrovačkoga biskupa Lodovica Beccadellija i Akademije Složnih (*dei Concordi*), a u Italiji oko dubrovačke kolonije u Firenci.⁵⁴ Battiferri se pjesnički dopisivala i sa Sabom Bobaljevićem, kojega se u stručnoj literaturi smatra utemeljiteljem još uvijek nedovoljno istražene Akademije Složnih, a uputila je stihove i Beccadelliju.⁵⁵ Pjesnička korespondencija između Battiferri i dubrovačkih pjesnika poprma drukčije funkcije nego Luciceve i Paskaliceve pjesme upućene učenim ženama jer se Battiferri ondje pojavljuje vlastitim pjesmama. Donosim ovdje Ranjinin sonet upućen Battiferri i njezin

sonet-repliku koji, sukladno onodobnim pjesničkim konvencijama, slijedi istu shemu rimovanja:

Alla signora Laura Batiferra degli Amanati.

O donna, sopra ogn'altra alma e divina,
dinanzi a cui per gloria eterna e vanto
il coro delle Muse eccelso e santo,
dimesso e riverente, oggi s'inchina!
Solo a voi il ciel concede, e a voi destina
nelle note, sì dolce e lieto canto,
che sedar puote ogni mortale pianto
e far dell'empio tempo aspra ruina.
Per te il femminil sesso in ogni lido
mercato ave d'onor un sì bel fregio
che sempre scevro fia del cieco oblio.
D'ogni rara virtute albergo fido,
vorrei poter lodar vostro alto pregio
quanto è lo merto vostro e 'l mio disio.⁵⁶

Al signor Domenico Ragnina. Risposta.

Se fia giamai ch'in Elicon vicina
mi scorga Febo ed alle Muse acanto,
e quivi il FERRO mio tornare intanto
veggia com'oro che nel fuoco affina,
opra fia vostra altera e pellegrina
a cui largisce il ciel valor cotanto.
Né spero altronde ciò se non se quanto
voi grata stella a farmi eterna inclina.
Così lontano ogn'or destino infido
stia del vostro sovran lavoro egregio
adorno di cortese affetto e pio,
RAGNO gentil, come con chiaro grido
e non con tela fral d'aragna in pregio
ponete ogn'or tessendo il nome mio.⁵⁷

Ranjinin sonet pohvala je autoričina pjesništva, ali i pjesnikinjine vrline koja se metonimijski presli-

⁵³ Ranjinine je talijanske sonete prvi izdao Rešetar 1904. godine. O njima v. Borsetto 2009 i bibliografiju koja se ondje navodi.

⁵⁴ Za opširan pregled primarne i sekundarne bibliografije o Lauri Battiferri do 2012. godine v. bibliografiju u sklopu projekta *Cinquecento plurale*: <<http://dsu.uniroma3.it/cinquecentoplurale/bibliografie/laura-battiferri-ammannati/>> (pristupljeno 18. srpnja 2022). Posebno v. Battiferri 2006.

⁵⁵ O akademiji v. Bogišić 1986, o biskupu Lodovicu Beccadelliju v. Alberigo 1970 i najnovije Trška 2021.

⁵⁶ V. *RD* 1563: 2C10v. Sonete donosim prema Rešetar 1904: 147–148 uz osuvremenjivanje grafije, pisanja interpunkcije i velikih početnih slova. Rešetar emendira tiskarsku pogrešku iz 11. stiha Ranjinina soneta, oblik *cioco* umjesto *cieco*, ali ne navodi da original sadrži tu pogrešku. Za interpretaciju dvaju soneta v. Borsetto 2009: 157–181. U mojem prijevodu sonet glasi: „Gospodi Lauri Battiferri degli Ammannati. O ženo, iznad svake izvrsna i božanska kojoj se zbog vječne slave i hvale uzvišen i svet, ponizan i pobožan zbor muza danas klanja! Samo Vama nebo dopušta, i samo Vama daje glas, čiji je pjev toliko sladak i veseo da može utišati svaki smrtni plač i pretvoriti okrutno vrijeme u ruševinu. Po tebi ženski spol posvuda nosi toliko lijep ures časti da će uvijek biti siguran od slijepog zaborava. Sigurno boravište svake rijetke vrline, htio bih moći hvaliti Vašu veliku vrijednost koliko Vi zaslužujete, a ja želim!”

⁵⁷ V. *RD* 1563: 2C11r, Rešetar 1904: 148. U mojem prijevodu sonet glasi: „Gospodinu Dinku Ranjini. Odgovor. Ako se ikad dogodi da me Feb ugleda blizu Helikona i pokraj muza, i ondje vidi da je moje željezo ponovno kao zlato, što u plamenu postaje savršenije, to bi bilo Vašom uzvišenom i jedinstvenom zaslugom, kojoj nebo daruje toliku vrijednost. Ne nadam se tome, nego samo koliko Vas milosna svijezda potiče da me ovjekovječite. Neka nepovjerljiva sudbina bude toliko daleko od Vašeg nadmoćna i izvrsna rada, što okičen je ljupkim i svetim osjećajem, dragi Ranjina, koliko moje ime stalno pletući slavite jasnim glasom, a ne krhkom paukovom mrežom.”

kava na čitav ženski spol, *feminil sesso* – zahvaljujući njoj, ženski će spol svugdje biti častan i lišen zaborava. Battiferrin sonet, s druge strane, hiperbolična je pohvala Ranjinina pjesništva u kojoj prevladava topos lažne skromnosti, ali zanimljivo je da su oba soneta izgrađena i na zanimljivoj *interpretatio nominis*. Battiferri i Ranjina svojim su imenima vezani za niske i krhke stvari – željezo (*ferro*) nije uzvišen metal kao što je to zlato, a paukova mreža (*tela fral d'aragna*) brzo propada. Time se trajnost njihova pjesništva čini još većim čudom jer kao da oboje djeluju protiv svojega imena.

Bobaljevićeva pjesnička dopiska s Battiferri još je apstraktnija, izgrađena u potpunosti na pohvalničkim toposima:

Alla signora Laura Battiferra.

L'aura gentil, che 'nquanto alluma il sole
spira dolce col vostro alto valore,
ha desto tal desire entro 'l mio core
di farvi onor ch'egli altro omai non vuole.

Ma, come a quei talora avenir suole
che vuol di molti bei corre alcun fiore,
non so de' don che dievvi il gran fattore,
a qual por man: sì par ch'ogni un m'invole.

Bellezza, nobiltate, anima pura,
e infinite virtù fan ch'io ne pregi
or questa, or quella; e mai nessuna toglia.

Dirò ben ch'è miracol di natura
che fra tanti e sì rari alteri fregi
stia l'umiltà ch'ogni or più al ben v'invoglia.⁵⁸

Risposta della signora Laura.

Savin, le rime vostre altere e sole
se come piene di sincero amore
fosser veraci, in vostro eterno onore
Parnaso avria per me rose e viole.
Ma che posso io (ben me ne dolse e duole)
s'avarò il ciel m'è d'ogni suo favore?
Sallo il SORBA gentil, ma'n questo errore
v'indusse sol perché troppo altrui cole.

Ei dunque, mentre in giro l'ombra oscura
cadrà da' monti, e de' suoi privilegi
l'arbor d'Apollo cinto e verde foglia
vedrassi in selva, con sua dolce cura
farà palese ai chiari spirti egregi
di voi l'effetto e di me sol la voglia.⁵⁹

⁵⁸ Citira se prema Bobaljević 1589: Q1v. U mojem prijevodu sonet glasi: „Gospodi Lauri Battiferri. Ljupki vjetar, koji gdje god sunce sija slatko puše Vašom velikom vrijednošću, želju da Vas veličam pobudio mi je u srcu, koje drugo više ne želi. Ali kao što se ponekad dogodi onome koji bi među mnogim lijepim cvijećem htio ubrati pokoji cvijet, ne znam na koje darove, kojima darova Vas Stvoritelj, staviti ruke: čini se da me svaki privlači. Ljepota, plemenitost, čista duša i bezbrojne vrline čine da se divim sad ovoj, sad onoj i da nijednu ne uberem. Dobro ću reći da je čudo prirode što se među tolikim i rijetkim velikim ukrasima nalazi pozniznost koja Vas uvijek navodi na dobro.”

⁵⁹ Isto: Q2r. U mojem prijevodu sonet glasi: „Odgovor gospode Laure. Sabo, da su Vaše uzvišene i osamljene rime istinite kao što su pune iskrene ljubavi, u Vašu vječnu čast Parnas

Bobaljević se, kao i Ranjina, koristi retoričkom strategijom poigravanja imenom adresata, ali u svojem sonetu ne inzistira na semantici Battiferrina imena. Početni motiv vjetra (*l'aura*) u podtekst pjesme uvodi najmanje dva elementa: Petrarkin *senhal* kojim je u *Rasutim rimama* često označena voljena Laura i slavljenje Laure Battiferri. U pjesmi je motiv važniji kao sredstvo enkomija talijanske pjesnikinje – vjetar koji je potaknuo Bobaljevića da proslavi Battiferri mogao bi tumačiti kao simbol same pjesnikinje koja je i sama bila dovoljan poticaj pjesniku da je pohvali.

Kod Ranjine i Bobaljevića prisutnost talijanske učene žene pokazatelj je, dakle, ponajprije pokušaja da se domaća intelektualna mreža proširi prema Italiji i prilika za samopromociju domaćih pjesnika na stranoj književnoj sceni posredovanjem talijanske pjesnikinje kojoj se upućuje topička pohvala, što vrijedi posebno za Bobaljevića koji nikada nije boravio u Italiji, nego je sa starijom ili suvremenom talijanskom književnom kulturom dolazio u kontakt na dubrovačkom području.

Do slične književno-kulturne ekspanzije dolazi i zahvaljujući prisutnosti u dubrovačkoj kulturi druge polovice 16. stoljeća sestara Nade i Julije Bunić, čija

bi za mene imao samo ruže i ljubice. Ali što ja mogu (žalila sam i žalim zbog toga) ako nebo škrtu je prema meni? Zna to Sorba dragi, ali Vas u ovu zabludu dovede samo jer previše mari o drugima. On će se, dakle, kad se tamna sjena uokolo spusti s planina i kad se u šumi bude vidjelo Apolonovo stablo ukrašeno njegovim počastima i zelenim lišćem, pažljivo pobrinuti da presvijetlim uzvišenim ljudima obznani Vaš uspjeh, a moju samo volju.” U sonetu se spominje Sorba, ali nije jasno o kome se piše. Ta je osoba bila u kontaktu i s Battiferri i s Bobaljevićem. Sudeći prema korespondentima oboje autora, to bi mogao biti Luka Sorkočević (Sorga) ili čak Francesco Fabrizio Serbelloni (Sorbello) koji je šezdesetih godina 16. stoljeća zajedno s Lorenzom Lenzijem organizirao politički i kulturni otpor hugenotima, odnosno reformatorima. Zanimljivo je da je tijekom ljeta 1562., kada u Firenci borave Luka Sorkočević i Frano Lukarević, Benedetto Varchi sastavio rukopisnu pjesničku zbirku *Sonetti contro gli ugonotti* u kojoj različiti pjesnici slave uspjeh Serbellonijeva i Lenzijeva pothvata. U toj se zbirci nalazi sonet Giovannija Francesca Luccarija za Varchiju i Varchijev sonet-replika, ali i soneti Laure Battiferri i Varchijevi odgovori na te sonete. Međutim, u svim se sonetima te zbirke pojavljuje samo oblik Sorbellon i njegove varijante, dok oblik Sorba, koji se pojavljuje jedino u Battiferrinu sonetu za Bobaljevića, nije zasvjedočen. Popović 1991: 31 smatra da je Sorba skraćeno za Sorbellon te da je riječ o Fabriziju Serbelloniju. To bi mogao potkrijepiti i redosljed sastavaka u Bobaljevićevoj pjesničkoj zbirci, gdje se na listu Q1r Varchiju upućuje sonet o Lenziju, na listu Q1v nalazi se Varchijev odgovor u kojem se naznačuju Lenzi i Sorbellon, a nakon toga slijede Bobaljevićev pohvalnički sonet Battiferri (Q1v), u kojoj se dvojica ne spominju, te njezin odgovor (Q2r) u kojem se govori o Sorbi. Moguće je da je riječ i o Luki Sorkočeviću. Naime, sačuvano je Battiferrino autografsko pismo Varchiju iz 1562. iz kojeg je jasno da je Sorkočevića poznavala i bila s njim u dopisci, a da je on bio u kontaktu i s talijanskim pjesnikom Gherardom Spinijem. Za pismo v. Battiferri 1879: 46-47. O Luki Sorkočeviću i književnim odnosima u firentinskom krugu v. Garavelli 2011. Čini se vjerojatnijim da je talijansku autoricu Bobaljeviću nahvalio Sorkočević, a ne Serbelloni.

je knjiga *Difesa de le rime et prose de la signora Speranza et Vittoria di Bona in difesa di suo honore, et contra quelli, che ricercò farli infamia con sue rime* (1569) važno svjedočanstvo ženskoga stvaralaštva, prvo takvo koje uspostavlja izravnije poveznice s dubrovačkom književnošću.⁶⁰ Ona osim proznog predgovora Nade Bunić sadrži i njezinu pjesničku zbirku, kao i onu sestre joj Julije, kako je pokazala Francesca Maria Gabrielli zaključivši svoju studiju o knjizi važnim uvidom – riječ je o djelu koje „na jednoj obali [...] prije svega označuje, u znaku sestrinstva, početak ženskog pisma, na drugoj se izdvaja po brojnosti tekstova koji o sestrinstvu progovaraju te u oba slučaja ističe nemilolaznu ulogu ženske solidarnosti u kulturnoj emancipaciji žena”.⁶¹ Ovdje je ženska solidarnost utemeljena na intimnom, sestriškom odnosu te na osobnoj obrani, kao što sam naslov Nadine knjige zajedno s predgovorom potvrđuje. To je odnos koji je različit od odnosa ženske solidarnosti kakav se uspostavlja u sonetu Katarine Regin za Margaritu Rastić u rukopisu Ivana Lovre Regina, muškog autora. Tu je riječ o osamljenim žensko-ženskim razmjenama smještenima u kontekst isključivo muško-muških pjesničkih korespondencija, a Katarinino upućivanje soneta Margariti Rastić potaknuto je prijateljstvom, koje je, međutim, u uskoj vezi s prijateljstvom njihovih supruga i u ulozi ojačavanja takve vrste homosocijalnoga odnosa dvaju muškaraca. To potvrđuju i već spomenuti Katarinini soneti za Orsu Sussi.

Za dobre odgovore na pitanja o kulturnoj emancipaciji hrvatskih autorica 16. stoljeća nedostaje nam novih biografskih i književnih spoznaja o njima. Činjenica jest da su autorice 16. stoljeća prisutnije u različitim kontekstima od autorica 15. stoljeća i da su sačuvana i neka njihova djela, ali često nam nedostaju ključni dijelovi mozaika koji bi nam pružili sigurne odgovore o njihovoj kulturnoj aktivnosti ili ustvrdili da su emancipiranije od svojih prethodnica jer to je, uostalom, ovisilo i o stupnju individualne privilegiranosti žena u 15. i 16. stoljeću. Osim što su objavile i vlastite stihove, sestre Bunić bile su važne sudionice dubrovačkoga kulturnog života. One ne samo da su se pojavile kao

adresati u pjesničkim zbirkama Saba Bobaljevića i Miha Monaldija, nego su bile uključene i u mrežu intelektualnih odnosa uspostavljenih između dviju obala zahvaljujući, između ostalog, i djelovanju već spomenute dubrovačke Akademije Složnih i dubrovačke kolonije u Firenci 60-ih godina 16. stoljeća.⁶²

Nakon što je Gabrielli pretpostavila i argumentirala da se u knjizi Nade Bunić nalazi i pjesnička zbirka njezine sestre Julije, dobili smo potvrdu da je Julija Bunić doista pisala talijanske stihove, a što se do otkrića knjige pretpostavljalo na temelju *risposte* upućene Mihu Monaldiju i zapisa dubrovačkih biografa.⁶³ Ipak, sigurno je da je Julija Bunić napisala još stihova. U knjizi *Rime amoroze, pastorali, et satire* (1589) Saba Bobaljevića posvećen joj je pohvalnički sonet, odgovor na njezin danas nama nepoznat sonet:

Alla signora Giulia Buona. Risposta.

Come, se 'l mio bel sol, ch'io piango e canto
sol per quietare il duol che mi flagella,
ch'al ciel tornando, m'ha 'n crudel procella
lasciato solo e sconcolato tanto,
lucesse or qui? Direste ben che quanto
se n'è già scritto in questa lingua e 'n quella,
DONNA saggia e gentil, fosse facella
picciola e cieca d'un splendor cotanto.
Così de' suoi bei raggi, ond'or s'infiora
là su l'eterno april, che mai non erra,
ben degno è che da voi sola si cante,
ché 'n vostro stil, fra quanto cinge e serra
l'un polo e l'altro, vivran chiari ogni ora
senza che mai nube d'oblio gli ammante.⁶⁴

Bobaljević oplakuje smrt svojeg metaforičkog sunca, odnosno žene o kojoj se pisalo na talijanskom (*questa lingua*) i na nekom drugom jeziku (*quella*), o čemu se piše u drugom katrenu.⁶⁵ Nadalje, tvrdi se da su stihovi koji su do tad bili napisani o toj ženi tek *facella piccola e cieca d'un splendor cotanto*, odnosno slab plamičak koji se ne može mjeriti sa sja-

⁶⁰ O knjizi i zbornim antologijama dviju sestara ključna je detaljna studija Gabrielli 2015. V. i ostale autorične studije o knjizi: Gabrielli 2016b i Gabrielli 2017.

⁶¹ V. Gabrielli 2015: 122. U književnoj historiografiji i kritici često se tvrdilo da je Julija Bunić, zajedno sa sestrom Nadom, Cvijetom Zuzorić i Marijom Gundulić, bila članicom dubrovačke Akademije Složnih, ali ne i na čemu je osnovana ta tvrdnja (osim na Bobaljevićevoj talijanskoj pjesničkoj zbirci). Francesca Maria Gabrielli, pišući o sestrama Bunić, prva je dovela u pitanje uključenost sestara Bunić u rad Akademije Složnih. S druge strane, od gotovo mitizirane Cvijete Zuzorić, najpoznatije dubrovačke žene 16. stoljeća o kojoj se najviše pisalo i koja je inspirirala i moderne pisce, nisu ostala sačuvana ni djela ni svjedočanstva o tim djelima.

⁶² O zanimljivoj hipotezi o vezi Dinka Ranjine s činjenicom da se knjiga Nade Bunić našla u Sieni te o mogućem utjecaju pjesništva Laure Terracina na njezinu pjesničku produkciju v. Gabrielli 2015. Napominjem da se Terracina spominje u spomenutom pismu Battiferri Varchiju kao Battiferri korespondentkinja. Je li Laura Battiferri jedna od karika u lancu koji spaja Nadu Bunić s Laurom Terracina?

⁶³ V. Marković 1970: 47-49, 54-55.

⁶⁴ Citira se prema Bobaljević 1589: R2r. U mojem prijevodu: „Gospodi Juliji Bunić. Odgovor. Kad bi ovdje sjalo moje lijepo sunce, koje oplakujem i pjevam, ne bih li samo utišao bol što me bičuje, kad me, vrativši se na nebo, ostavilo u okrutnoj oluji samog i vrlo neutješnog, kako biste s pravom rekli, mudra i plemenita žena, da je sve ono što se o njemu napisalo na ovom i onom jeziku slab plamičak i bez jednakoga sjaja. Stoga se pristoji da o njegovim lijepim zrakama, kojima je gore urešeno vječno proljeće, što nikad ne griješi, pjevate samo Vi jer će u Vašem stilu, od jednoga do drugoga pola, stalno biti sjajne a da ih nikad ne zavije oblak zaborava.”

⁶⁵ Nije jasno je li *quella lingua* latinski ili hrvatski jezik.

jem sunca (vrlinom žene) o kojem se piše, pa bi pjesme Julije Bunić bile dostojno mjesto sjećanja koje može očuvati taj sjaj. Iako se u sonetu miješaju konvencije nadgrobničkog i pohvalničkog diskurza, riječ je prije svega o pohvali Julijina pjesništva.

O Bobaljevićevim i Monaldijevim sonetima za sestre Bunić opširno je pisala Zdenka Marković.⁶⁶ U njima je stilizacija autorice utemeljena na stalnim mjestima, a posebno su zanimljivi Monaldijevi soneti u kojima se Nada i Julija Bunić mitiziraju njihovim poistovjećivanjem s muzama Klio i Euterpom.⁶⁷

Per le signore Speranza e Giulia di Bona.

Qual coronate di sacrata fronde
talor insieme vanno Euterpe e Clio
cantando lungo di Permesso il rio,
en tanto Cirra lor dolce risponde:
“Vidi in maniere già belle e gioconde
passar queste gentil due suore, ch’io
con umil atti honoro e con desio
alto che virtù rara al cor m’infonde.
Chi vuo’ veder quanto d’ingegno ed arte
in gradita opra a noi mostrarsi lice,
che altrui piacer e meraviglia apporta,
legga le pure ed onorate carte
di SPERANZA e di GIULIA! O ben felice
chi ’l lor leggiadro stil invola a morte.”⁶⁸

I ovaj sonet u pohvalničkoj maniri slavi književno stvaralaštvo sestara Bunić, a u njemu o vrijednosti njihova stvaralaštva progovara sama Cirra, jedan od vrhova Parnasa, hvaleći njihove *carte*, odnosno književna djela.⁶⁹ Sonet se zatvara blagoslo-

⁶⁶ Ovdje se neće posvetiti prostora Cvijeti Zuzorić, o kojoj se najviše pisalo. O toj dubrovačkoj autorici te o domaćim i stranim pjesnicima koji su pisali u njezinu čast v. Marković 1970: 57–111 te bibliografiju koja se ondje navodi.

⁶⁷ Klio je, kao što je poznato, muza epskoga pjesništva i povijesti, a Euterpa sviranja frule i lirskoga pjesništva. Zanimljivo je pitati se veže li Monaldi te dvije muze uz sestre Bunić na temelju njihova pjesničkog stvaralaštva.

⁶⁸ Citira se, kao i ostale Monaldijeve pjesme, prema Monaldi 1599 (ovaj je sonet na listu B3v) uz osuvremenjivanje grafije, pisanja velikih početnih slova i interpunkcije. Za Monaldijeve pjesme navodim prepjeve Tonka Maroevića prema Monaldi 2020, za ovaj Monaldijev sonet za Juliju Bunić sa str. 73: „Ko Euterpa što katkad i Clio, / S vijencem na čelu jedna drugu prati, / Uz rijeku Permes znahu pjevati, / A Cirrin glas bi slatko uzvratilo: // ‘Tako ja vidjeh kročiti u skladu / Dvije plemenite sestre što ih častim / Svom poniznošću, prepun višnje slasti, / Vrlinu rijetku jer srcu mi dadu. // Tko vidjet želi djela uzorita / Što kazat će nam i um i umijeće, / A divljenje i slasti ponuditi, // Nek’ časne, čiste papire pročita / JULIJINE i NADINE. O sreće, / uz ljupki stil im od smrti se skriti.’” U originalu se u posljednjem stihu želi sreća onome tko ljupki stil sestara otme od smrti.

⁶⁹ Mislim da nije riječ o nimfi Ilira kao što tvrdi Marković 1970: 51 jer se u pjesmi tematizira jedan od vrhova Parnasa, a ne treba zaboraviti da su Nada i Julija Bunić svoju knjigu objavile na talijanskom. Bilo bi neobično da ilirska muza poziva na čitanje talijanskih djela. Monaldijev stih priziva Danteov stih „si preghe-
rà perché Cirra risponda” (*Raj* I, 36), gdje je taj vrh Parnasa posvećen Apolonu.

vom onoga koji će ljupki stil sestara spasiti od smrti, čime se možda aludira i na tiskanu pjesničku zbirku dviju sestara iz 1569. Monaldi pohvaljuje pjesnički rad Julije Bunić u još jednom sonetu koji joj upućuje ponovno je prisposobljavajući Euterpi i aludirajući u posljednjoj tercini na njezino stvaralaštvo kao mjesto njezine književne samopromocije. Unatoč Monaldijevu trudu da joj ispjeva pohvalnicu, pri čemu je njegova ingenioznost slaba, a želja velika, pjesnikinjini stihovi samodostatni su jer je u njih upisana književna kvaliteta koja sama po sebi, kao trublja, širi glas o njezinu književnom talentu. U posljednjem stihu gradi se opozicija između *ardir* i *desio*, odnosno između smionosti i želje, što je funkcionalno u sklopu toposa skromnosti – Julija Bunić pjesniku mora oprostiti što se usudio pisati o njoj i slaviti je iako nije dobar pjesnik, ali jednako tako mora pohvaliti i njegovu želju.

Alla signora Giulia Bona.

Qual dirò te che di sacro allora
cinta le tempie onestamente vai?
E rime si leggiadre udire fai?
GIULIA sei BONA tu, cui tanto onoro.
Tal move i passi con la cetra d’oro
lungo ’l Permesso Euterpe e qual fu mai
a Febo cara sì che vede assai
per te più glorioso il santo coro?
S’io del tuo gran valor scrivo e ragiono,
ben mi sovien del basso ingegno mio,
ma tal mi sforza ch’io vinto ne sono.
Tu dei cortese dir: “Di me son’io
vera tromba e soggetto e dar perdono
debbo all’ardir altrui, lode al desio.”⁷⁰

Drukčijega je karaktera njihova pjesnička razmjena u oktavama. Već je Gabrielli primijetila da se oktava kao nepetrarkistički metrički oblik pojavljuje i u knjizi Nade Bunić te da je ondje riječ o lirskoj, a ne epskoj upotrebi oktave i kod Nade i kod Julije Bunić.⁷¹ I ovdje je upotreba oktave lirska jer pjesnička razmjena tematizira osobnu i intimnu sferu Julije Bunić koja svoju pjesmu piše u bolesti:

La signora Giulia Bona inferma. Al Monaldi.

Or, ch’io sento l’ interna mia virtute,
che contra il grave duol sì poco vige,
convien che vostre in letee rive mute,
seguendo le dolenti altrui vestige:

⁷⁰ Monaldi 1599: F1v. U Maroevićevu prepjevu (Monaldi 2020: 175) pjesma za Juliju Bunić glasi: „Što reć o tebi koja posvećenim / Lovorom čelo kitiš, iduć časna? / Tvoja je pjesma, kad se sluša, krasna, / JULIJA BUNIĆ si, vrlo te cijenim. // Uz rijeku ljepše zlatnu citru nije / Svirala Euterpa, Febu mila, / Al’ tebi je vještina namijenila / U svetom zboru mjesto još sjajnije. // O vrlini kad tvojoj pišem sada, / Znam da um nizak i slab će mi biti, / Al’ trudim se pa namjera me svlada. // Ti ljubezno bi mogla uzvratiti: / Glazbalo ja sam i svoj predmet, rada / Žudnju oprostiti, volju pohvaliti.”

⁷¹ V. Gabrielli 2015: 117–118.

e già vicine pur da me vedute
son le nere paludi e l'onde stige.
Se 'l ciel pietoso non move soccorso,
MONALDI, è giunto al fin mio vital corso.⁷²

Risposta.

Scenda a costei dal Ciel l'alma salute
e scacci il fiero duol che si l'afflige!
Ché se l'alma gentil vien che rifiute
questa ria vita, in seno al vecchio Frige
resti la bella aurora. E la salute
no 'l rosignuol, ma la notturna strige.
Se GIULIA sente l'empio fatal morso,
lasso, ogni nostra gloria e 'l bene è corso.⁷³

Pjesnička korespondencija između Monaldija i Julije Bunić, objavljena na samome kraju 16. stoljeća, svjedoči nam da je do mijena u pogledu na kulturnu emancipaciju žena u 16. stoljeću došlo i u Dubrovniku, a da lirski prikaz autorica osim enkomiju služi i samopromociji muških autora. Ženska prisutnost, posredna ili neposredna, na dubrovačkoj književnoj sceni u drugoj polovici 16. stoljeća ne percipira se više kao novina, a usto učene žene i autorice koje sudjeluju u dubrovačkoj kulturnoj sceni povezuju književne kulture dviju obala u većoj mjeri nego što je to bilo u ranijim razdobljima, pa se čini da u mnoštvu književno aktivnih muškaraca ženski adresati zadobivaju posebna značenja i funkcije upravo zato što su u manjini. Veća vidljivost učenih žena i autorica ogleda se i na makrostrukturnoj razini tiskanih pjesničkih zbirki na talijanskom dalmatinskih i dubrovačkih pjesnika iz druge polovice 16. stoljeća. Naime, dok kod Paskalića i Lucića nalazimo samo sonete upućene učenim ženama bez njihovih odgovora, u Ranjininu, Bobaljevićevu i Monaldijevu pjesničku zbirku na talijanskom uključeni su i pjesnički odgovori autorica koji su kako topički tako na mahove i originalni, kao što je slučaj s intimnom pjesničkom razmjenom u oktavama između Monaldija i Nade Bunić. Bilo da svoja djela temelje, između ostalog, i na talijanskoj renesansnoj književnosti, kao što je to u pjesničkom opusu Nade Bunić, koja ondje istodobno glorificira Dubrovnik i dubrovačke elite, bilo da su uključene u krug hrvatskih i talijanskih intelektualaca kao Laura

Battiferri, važna je njihova uloga u postavljanju temelja kako za kulturnu emancipaciju žena u Dalmaciji i Dubrovniku tako i za daljnji razvoj književnog stvaralaštva žena.

V. U PJESNIKINJINU HRAMU – DALMATINSKI PJESNICI U TALIJANSKIM PJESNIČKIM ZBIRKAMA POSVEĆENIMA UČENIM ŽENAMA

Godine 1554. talijanski poligraf Girolamo Ruscelli izdao je kod venecijanskoga tiskara Plinija Pietrasante knjigu *Tempio alla divina signora donna Giovanna d'Aragona*. Nastanak te pjesničke zbirke posvećene Giovanni Colonna d'Aragona,⁷⁴ važnoj književnoj promicateljici u talijanskom 16. stoljeću, Diana Robin u svojoj studiji smješta u kontekst političkih tenzija između obitelji Colonna i pape Pavla III. (kasnije i Pavla IV.), ali i sve veće prisutnosti žena u književnosti, posebno u dijaloškom žanru, od 50-ih godina 16. stoljeća.⁷⁵ Njezin sin Marcantonio Colonna, kojemu se i Monaldi obraća u svojoj kanconi o Lepantskoj bitci,⁷⁶ bio je saveznik Filipa II. Španjolskog, milanske obitelji Sforza te toskanskoga vojvode Cosima I. Medicija. Robin dalje dokazuje da je Giovanna Colonna bila utjecajna u književnim strujanjima na talijanskom poluotoku 16. stoljeća. Ne samo što je održavala brojne kontakte s važnim ličnostima onoga vremena, nego je s drugim članicama obitelji vodila i književne salone u Ischiji, Napulju, Milanu i Paviji. Život u intelektualnim krugovima prožet prijateljima pape Pavla IV., koji je želio umanjiti prošpanjolski utjecaj u Napulju i Milanu, pa samim time i utjecaj obitelji Colonna na tim područjima, rezultirao je, zaključuje Robin, upravo objavljivanjem gore spomenute knjige kao prve provokacije protiv pape Pavla IV. Riječ je o dotad nevidenu uredničkom pothvatu jer je pjesnička zbirka, definirana u naslovu kao hram (*tempio*), posvećena živućoj ženi. Ona utemeljuje žanrovski arhetip na kojemu će se temeljiti druge slične pjesničke zbirke (hramovi) u drugoj polovici 16. stoljeća.

Iz Ruscellijeva predgovora toj zbirci saznajemo da je riječ o izdavačkom projektu koji je bio otvoren prema svim pjesnicima, od diletanata do profesionalaca, i čiji je cilj bio okupiti žanrovski homogene pjesme na istu temu, odnosno pohvalnice za Giovannu Colonna. Monica Bianco u svojoj studiji navodi važan ulomak iz Ruscellijeve programatske obavijesti čitatelju:

⁷² Monaldi 1599: F2r. Oktava Julije Bunić za Monaldija u Maroevićevu prepjevu (Monaldi 2020: 177) glasi: „Sad ćutim kako od bolesti klete / Nutarnje su mi snage posustale, / Pa obale pohodit trebam Lete, / Gdje tužne stope inih već me zvale: / Moje su oči mračnom obuzete / Močvarom, Stiksa gledajući vale: / Nebesa ako pomoć mi ne daju, / MONALDI, život moj je već na kraju.”

⁷³ Monaldi 1599: F2r. Monaldijeva oktava u Maroevićevu prepjevu (Monaldi 2020: 179) glasi: „Nek' obilje s nebasa side zdravlja / I otjera bol tešku što Vas mori, / Jer ako duša napustit se spravlja / Mučan naš život, nek' ostane Zori / Frigijac stari: nek' je ne pozdravlja / Slavuj, već noćna sova nek' joj zbori. / JULIJA ako koban ugriz prijeti, / Sve dobro će nam i čast oduzeti.”

⁷⁴ V. Doria 2001.

⁷⁵ U ovom odlomku oslanjam se u potpunosti na Robin 2007: 102-123.

⁷⁶ V. Monaldi 1599: 9v–11v.

Questo non è un volume di scelta di componimenti diversi sopra diversi soggetti amorosi, ma è un Tempio, ove a ciascuno è lecito offerire i prieghi suoi, i suoi voti e le degne lodi di quella gran signora. Onde non solo co' versi e componimenti, ma ancora con mettere o registrare o appender solamente i nomi loro le persone onorate verrebbero ad eseguire il debito e l'intenzion loro. E ora essendovi quasi tutti i più famosi ingegni dell'età nostra, tanti dottissimi e valentissimi spiriti, tanti gran gentil'uomini, tanti signori titolati, tante onoratissime donne, tanti prelati; e vedendosi poi in tante lingue, tanta diversità di testure, tanti miracolosi pensieri, con tanta bellezza, con tanta leggiadria e con tanto ornamento, tutti sopra uno stesso soggetto, tutti tirando ad un segno, tutti quasi stendendo per diverse forme una o due sole proposizioni in sostanza, cioè che questa gran donna, come perfettissima di corpo e d'animo e come particolarissima fattura del sommo Iddio, meriti d'essere adorata ad onore del fattor suo, ovvero che ciascuno paritamento l'offerisce il suo voto o la purità dell'affetto suo.⁷⁷

Drugim riječima, navodi Bianco, pjesnička zbirka okuplja tekstove različite književne vrijednosti, što nipošto ne znači da manje uspjeti sastavci narušavaju cjelinu zbirke jer je svaki sastavak vrijedan zahvaljujući enkomijastičkoj funkciji koju obavlja zajedno sa svim ostalim sastavcima.⁷⁸ Makrostrukturno knjiga *Tempio alla divina signora Giovanna d'Aragona* organizirana je prema jezičnom kriteriju (talijanski, latinski, grčki stihovi), a poredak pjesničkih sastavaka nije podređen vrijednosnim sudovima, nego su oni posloženi redosljedom kojim su pristizali uredniku.⁷⁹

U gradnji hrama za Giovannu Colonna d'Aragona sudjelovali su prije svega talijanski pjesnici, a nama je važan zbog prisutnosti latinskih i talijanskih pjesama triju kotorskih pjesnika – Ivana Bolice Kotoranina, Jakova Bunića i Vicka Grubonje⁸⁰ – te

rapskog pjesnika Ivana de Allegrisa. Zanimljivo je da se u zbirci pojavljuju, između ostalih, i Laura Battiferri i Bernardino Crisolfo, usko povezani s glavnim književnim centrima zapadne obale Jadrana u 16. stoljeću. Riječ je o pohvalničkim pjesmama u kojima se uglavnom hvali Colonnina vrlina i progovara o poetičkim obilježjima same pjesničke zbirke. Tako Ivan Bolica Kotoranin povezuje metaforiku gradnje hrama s činjenicom da je Giovanna Colonna još živa i da je književno-arhitektonski projekt moguć zahvaljujući njezinoj ljepoti i vrlini kojima ne može naškoditi ni zub vremena:

Giovanni Bona da Cataro

Donna real, a cui con l'opre illustri
d'ingegno s'erger in terra un novo Tempio
di bellezza e virtù, tal che mai scempio
non li possano fare anni né lustri
anzi che 'l tuo valor tanto più illustri
il tempo quanto più ti si mostr'empio
e scorgati mai sempre in vivo essempio
il mondo, c'or con vel sì chiaro lustri!
Ben sei tu degna di tal pregio e tanto
rari architetti, che sacrarti l'opra
volser mentre ancor sei nel terren manto.
Che come quei di vera gloria al segno
sono qua giù, così quanto 'l Ciel copra
non ha di te più raro e più bel pegno.⁸¹

U latinskim distisima Bolica ističe formalnu višezjezičnost pjesničke zbirke te identičnost autor-skih namjera povezanu sa sadržajnom i funkcionalnom kohezijom među svim sastavcima, o čemu govori Girolamo Ruscelli u obavijesti čitateljima:

⁷⁷ Navodi se prema Bianco 2001: 160-161 uz osuvremenjivanje grafije i interpunkcije te uz provjeru prema izvorniku (*Tempio* 1555: ***4r). U mojem prijevodu odlomak glasi: „Ovo nije antologija različitih sastavaka o različitim ljubavnim temama, nego Hram, gdje svatko može ponuditi svoje molitve, zavjete i dostojne hvale one velike gospode. Jer cijenjene osobe izvršile bi svoju dužnost i namjeru ne samo kad bi napisale stihove i sastavke, nego i kad bi stavile, zabilježile ili ovjesile svoja imena. I sada su ondje svi slavni umovi našega doba, tolike učene i vrijedne duše, tolika velika gospoda, toliki s titulama, tolike vrlo cijenjene žene, toliki crkvenjaci; i u tolikim jezicima tolika različitost tkanja, toliko čudesnih misli, s toliko ljepote, s toliko ljupkosti i s toliko uresa, svi o jednoj temi, svi s istim ciljem, svi pišući na različite načine, ali o jednoj ili dvjema temama u srži, tj. da ova velika žena, kao savršenstvo tijela i duha i kao posebno biće Višnjega, zaslužuje biti slavljena na čast svojem tvorcu i da joj svatko jednako ponudi svoj zavjet ili čistoću vlastitoga osjećaja.”

⁷⁸ V. Bianco 2001: 161.

⁷⁹ V. Isto: 161-162.

⁸⁰ O Bolici, autoru *Descriptio sinus et urbis Ascrivienensis*, v. Foretić 1989 i bibliografiju koja se ondje navodi. Što se tiče Jakova Bunića i Vicka Grubonje, riječ je o pjesnicima koji se, zajedno s Bolicom, navode u drugom svesku *Quadrio* 1741: 510 u sklopu

popisa autora čiji se sastavci nalaze u pjesničkoj zbirci za Giovannu Colonna. Za Bolicu (Giovanni Bona da Cataro) i Bunića (Giacomo Buona da Cataro) eksplicira se da su iz Kotora. U kazalima se, međutim, navode pod prezimenom Bona i ne navodi se da su Kotorani. O Jakovu Buniću iz Kotora nemam drugih vijesti, a u pjesničkoj zbirci za Colonna uz tekst pjesme nije eksplicirano da je Kotoranin kao što je to u Boličinu slučaju. Pretpostavljam da je *Quadrio* imao kakve vijesti o Jakovu Buniću Dubrovčaninu i tako Giacomu Bonu pretvorio u Kotoranina zbog prezimena drugog Kotoranina i blizine Dubrovnika. O sličnim problemima uzrokovanim sličnošću latinskih i talijanskih varijanti prezimena Bunić i Bolica v. Šrepel 1894.

⁸¹ *Tempio* 1555: K8v. Sve pjesme iz te zbirke navode se uz osuvremenjivanje grafije, pisanja velikih početnih slova i interpunkcije. U mojem prijevodu sonet glasi: „Ivan Bolica iz Kotora. Veličanstvena ženo, kojoj se uglednim djelima uma uzdiže na zemlji novi Hram ljepote i vrline, takav da ga unakaziti neće moći ni godine ni desetljeća! Koliko će vrijeme prema tebi biti okrutnije, toliko će jasnije pokazati tvoju slavu. I neka se svijet, koji tako sjajnim velom sad obasjavaš, zauvijek ugleda u tebe! Ti si itekako dostojna takve časti i tako jedinstvenih graditelja koji su namili posvetiti ti djelo dok si još u zemaljskom tijelu. Jer kao što oni ovdje dolje žele ovjekovječiti pravu slavu, tako i sve što nebo natkriva nema jedinstveniji i ljepši zalag od tebe.”

Ioannis Bonae

Non auro, aut pario constructum hoc marmore
Templum

Etrusca et Latia surgit ad astra lyra,
non consul, praetorque novit, non certus aruspex,
sed quisquis magno maximus ingenio.
Nam simul hic IOANNA tuas ARAGONIA laudes
Graecus et Hispanus, Dalmata Traxque canit,
et quicumque bibit Rheni, Eridanique fluenta,
Phoebeisque urit quem plaga fusca rotis,
his diversa licet, vox est tamen omnibus una,
qua vera in terris diceris esse Dea.⁸²

Sonet Jakova Bunića, s druge strane, religiozno je intonirana pohvala pjesničke zbirke za Giovannu Colonna.

Giacomo Buona

Prima le più devote anime pie
in conoscere Dio confuse foro,
sviate dietro a muti marmi o ad oro,
mercè chiedendo all'opre inique e rie.
Poi ricondotte alle smarrite vie,
altri "Il gran Re", dicea, "nel monte adoro",
altri "Ove sparse il saggio ampio tesoro
spargerò sempre le preghiere mie".
Or altamente il mondo illuminato,
la sembianza di Dio contempla solo
in questo vivo sacrosanto Tempio,
il qual visibilmente in ogni lato
di divini pensier conduce stuolo:
onde sia sempiterno e senza essemplio.⁸³

Pjesma je izgrađena na kontrastu između prošlosti i sadašnjosti, što se sugerira i vremenskim priložima *prima* i *or* na početku prvog katrena i prve tercine. Prve tri strofe prikazuju tri različite faze u kojima ljudske duše uspostavljaju različit odnos prema Bogu. Klimaks pohvale pjesničkoga projekta gradi se od početne zbunjenosti duša u poznavanju Boga i njihova obožavanja materijalnih bogatstava, preko njihova povratka na pravi put, pa sve do slike

Hrama, odnosno pjesničke zbirke kao povlaštena mjesta gdje će duše, odnosno svijet, moći promatrati Božju sličnost.

Nadalje, sonet Vicka Grubonje uspostavlja paralelu između literarne tradicije, zastupljene imenima Petrakine Laure, Danteove Beatrice i Selvaggie Cina iz Pistoie, te stvarnosti u kojoj živuća žena na zemlji posjeduje nebeske darove.

Vicenzo Grubogna

Laura, Bice, Selvaggia, che stancaro
in celebrarle sì famosi ingegni,
di virtù, di bellezza eterni segni
già fatte, or con le Dee se 'n vanno a paro.
Ma tu, donna real, gradito e caro
pegno divin, qua giù lodata regni
perché quanto di buono è in ciel ritegni,
vero dono di Dio pregiato e raro,
onde se 'n dir le doti, ch'a te fanno
soggetto 'l mondo e 'l ciel cortese e humile,
tue lodi scemo e 'l mio voler non empio,
scusimi, che da me sì lunge vanno
le parole, il valor, l'arte e lo stile,
mentre te sol col ben pensier contempio.⁸⁴

Naposljetku, u književnom spomeniku za Giovannu Colonna pojavljuje se i jedan Rabljanin, Ivan de Allegris, koji joj je posvetio kratak i lijep latinski sastavak u kojem se poslužio motivom Parisova suda:

Ioannis de Allegris Arbensis.

Diva Ioanna, Paris si te vidisset in Ida,
"Cedite," clamasset, "Iuno, Minerva, Venus!"
Non Zeuxis te, nec te pingere posset Apelles,
cum sis formosa, docta, venusta, pia.⁸⁵

O tom se pjesniku zasad malo može reći. Koliko mi je poznato, prvi ga spominje Vicko Pribojević u svojem djelu *Oratio de origine successibusque Slavorum* (list e1v) kao jednog od dalmatinskih pisaca i kao pripadnika benediktinskog reda. Don Giovanni de Allegris spominje se i kao učitelj akolita u Veroni

⁸² Isto: c8v. U mojem prijevodu distisi glase: „Ivan Bolica. Ovaj hram, sagrađen ne od zlata nego od mramora parskog, etruska i latinska lira uzdiže do nebesa; to ne primjećuje konzul, pretor, haruspeks, nego svaki čovjek velika razuma. U isto vrijeme, Ivano Aragonska, ovdje ti pohvale pjevaju Grci i Španjolci, Dalmatinci i Tračani i tko god se poji na vodama Rena i Po, tko gori u tamnoj regiji pod Febovim kolima, svi govore istim jezikom, iako različitim, kojim se kaže da si ti prava božica na zemlji.”

⁸³ Isto: M5r. U mojem prijevodu sonet glasi: „Jakov Bunić. Najprije su pobožne i svete duše zbunjene bile u poznavanju Boga, zalutale s puta za nijemim mramorom ili zlatom, milost tražeći od nečasnih i zlih djela. A kad su bile vraćene na izgubljeni put, jedne su govorile: 'Velikoga Kralja u planini obožavam', a druge: 'Gdje mudri čovjek posije veliko blago, posijati će i ja svoje molitve'. Sada uzvišeno obasjan svijet promatra Božju sličnost samo u ovom presvetom živom hramu, koji jasno na svakoj strani okuplja mnoštvo božanskih misli: nek je zato vječan i nedostizan!”

⁸⁴ Isto: M7r. U mojem prijevodu sonet glasi: „Vicko Grubonja. Laura, Bice i Selvaggia, u čijem su se slavljenu umorili tako znameniti umovi, već hvaljene kao vječni simboli vrline i ljepote, sada s božicama ukorak idu. Ali ti, veličanstvena žena, cijenjena i draga Božja nagrado, ovdje dolje hvaljena vladat jer imaš sve ono što je dobro na nebu, pravi Božji daru što vrijedan si i rijedak; i ako dok govorim o tvojim darovima, zbog kojih ti se pokorava svijet i zbog kojih je nebo prema tebi naklono i blago, umanjujem tvoje pohvale, a svoju želju ne ispunjavam, oprosti mi jer od mene su riječi, vrijednost, umijeće i stil daleko, dok tebe samo dobrim mislima promišljam.”

⁸⁵ Isto: d1r. U mojem prijevodu distisi glase: „Ivan de Allegris Rabljanin. Božice Giovanna, da te Paris ugleda u Idi, povi-kao bi: 'Predajte se, Junono, Minervo, Venero!' Ni Zeuksid ni Apel ne bi te mogli naslikati jer si toliko lijepa, učena, dražesna i pobožna.”

od 18. prosinca 1548. do 1565. godine,⁸⁶ a 1586/1587. zabilježen je kao predsjednik bratovštine sv. Jeronima u Rimu.⁸⁷

Prisutnosti dalmatinskih pjesnika u pjesničkoj zbirci za Giovannu Colonna zasigurno je pogodovao visok stupanj otvorenosti Ruscellijeva izdavačkog pothvata, a moguće je da su dalmatinski pjesnici bili i dobro povezani u Veneciji. Otvorenost zbirke prema boljim i lošijim pjesnicima, koju Ruscelli izrijeckom spominje u svojem predgovoru, a sve ne bi li se proslavila važna učena žena talijanskoga 16. stoljeća, rezultirala je velikom pjesničkom zbirkom i pružila mogućnost dalmatinskim pjesnicima da objave svoje prigodne sastavke u Italiji. Drugim riječima, značenja Ruscellijeve zbirke ne iscrpljuju se samo u slavljenju naslovljenice, nego se ova zbirka može promatrati i kao prostor u kojem se mogu ostvariti i intelektualno-književni kontakti između talijanskih i inih pjesnika, što je dalmatinskim pjesnicima omogućilo da dosegnu barem kratku slavu na talijanskoj književnoj sceni. To znači da je Giovanna Colonna, kao žena koju je trebalo proslaviti u zbirci, ključni element koji je omogućio pojavu dalmatinskih pjesnika u tom djelu.

Ako knjiga *Tempio alla divina signora donna Giovanna d'Aragona*, osim pohvale naslovne žene, nosi i političke implikacije, slično se može ustvrditi i za još jednu pjesničku zbirku u kojoj se među talijanskim pjesnicima pojavljuju Dubrovčani i Dalmatinci. Riječ je o knjizi *Poesie toscane, et latine* izdanoj u Firenci 1563. kod Lorenza Torrentina, tiskara vojvode Cosima I. Medicija.⁸⁸ Ta je pjesnička zbirka nastala povodom iznenadne smrti supruge Eleonore i dvojice sinova Cosima I.: kardinala Giovannija i Garzije. Iako nije riječ o književnom pothvatu namijenjenom isključivo slavljenju žene, nego i članova njezine obitelji, može se govoriti o knjizi koja je posvećena članici jedne važne obitelji oko koje se formirao bogat književni život i koja je podupirala svoje umjetnike i pisce. Kao i pjesnička zbirka za Giovannu Colonna, ova zbirka nastaje kao organizirani izdavački projekt unutar kojega su književnici bili pozvani da napišu stihove povodom medičejske obiteljske tragedije. Djelo je strukturirano prema jezičnom kriteriju u dva dijela, talijanski i latinski, između kojih se na listu H1r nalazi kratka pjesnička razmjena Gherarda Spinija i Lodovica Domenichija na španjolskom jeziku te obavijest čitatelju u kojoj se navodi da se pri raspoređivanju pjes-

ničkih sastavaka slijedio abecedni kriterij, preciznije autorovo ime, kako bi se izbjegle kritike zbog privilegiranja pjesnika zastupljenih u zbirci. Ipak, pred kraj talijanske sekcije taj kriterij ne poštuje se uvijek, što se u obavijesti čitatelju opravdava činjenicom da urednici nisu željeli odbiti pjesničke sastavke koji su pristigli nakon što je završilo njihovo prikupljanje.

Tragična pozadina na kojoj knjiga nastaje pruža pjesnicima novu priliku da se iskažu u pohvalničkom diskursu prema toj firentinskoj obitelji. Posrijedi je očito tvorevina jasno definirane književne kulture formirane oko obitelji Medici. Osim što je knjiga tiskana u vojvodinoj tiskari i posvećena članovima te obitelji, što se na frontispisu nalazi medičejski grb i što se talijanski jezik naziva toskanskim, djelo pruža uvid u kulturni krug oko obitelji Medici u Firenci 60-ih godina 16. stoljeća tako što svjedoči i o književnim razmjenama među pjesnicima. Zbirka ne sadrži samo pjesme u smrt članova obitelji Medici, nego i sastavke u kojima pjesnici nagovaraju jedni druge da pjevaju o toj smrti ili je u svojoj pjesničkoj razmjeni tematiziraju. U tom krugu sudjelovali su i pripadnici firentinske dubrovačke kolonije Luka Sorkočević i Mario Držić Dubrovčanin. Donosim ovdje njihove pjesničke razmjene u navedenoj zbirci:

Al signor Luca Sorgo.

Perché Flora non ha tra chiari suoi
figli, d'edera il crin cinti e di lauro,
lui che già nella vostra alma Epidauru
reverenti adorar Sciti ed Eoi?
Ché quel che sospiriam mendichi, or noi
tolto da Atropo rea caro tesauru,
cui ristorar non può gemma né auro,
tornasse a viver qui mill'anni e poi.
Non così fu di nuova vita degno,
nobil mio SORGO, quei ch'a morte spinse
senno e valor, ma più lascivia e sdegno,
quanto era, lasso, di morire indegno
il buon GRAZIA, che di bellezza vinse
e d'onestà qualunque appressa il segno.⁸⁹

⁸⁶ PTL 1563: F4r. Pjesme iz zbirke donose se uz osuvremenjivanje grafije, pisanja velikih početnih slova i interpunkcije te uz razrješavanje kratica. Sonet za Luku Sorkočevića napisao je Lodovico Domenichi s obzirom na to da se sonet nalazi u mikro-sekciji koja je potpisana kao Domenichijeva iako se neposredno uz sonet autorstvo ne eksplicira. To potvrđuje i kriterij abecednog nizanja autora koji se u tom dijelu zbirke poštuje. U mojem prijevodu sonet glasi: „Gospodinu Luki Sorkočeviću. Zašto Flora među svojim svijetlim sinovima, čije kose rese bršljan i lovor, nema onoga kojega je već u vašem uzvišenom Epidauru s divljenjem obožavao skitski i eolski narod? Jer ono drago blago koje želimo poput prosjaka sada nam je oduzela Atropo zla, što ne mogu nadoknaditi ni dragulji ni zlato. Da se barem vrati živjeti ovdje tisuću godina i više. Onaj koji je dokinuo razum i vrijednost toliko je bio nedostojan novoga života, plemeniti moj Sorkočeviću, a dostojan prije svega nečasti i prijezira, koliko je, jao, nedostojan smrti bio dobri Grazia, koji je ljepotom i iskrenošću nadmašio sve koji su najljepši i najiskreniji.”

⁸⁶ Spagnolo 1904-1905: 152.

⁸⁷ Burić 1966: 73.

⁸⁸ Puni naslov pjesničke zbirke glasi *Poesie toscane, et latine di diversi eccel. ingegni, nella morte del s. d. Giovanni cardinale, del sig. don Grazia de Medici, et della s. donna Leonora di Toledo de Medici duchessa di Fiorenza, et di Siena*, in Fiorenza appresso L. Torrentino impressor ducale, 1563. Torrentino je iste godine objavio i Ranjinine *Pjesni razlike*.

Del signor Luca Sorgo.

Se spento è il lume, onde mostrava il cielo
di far sereno il sacrosanto impero,
ch'or atro asconde aer maligno e nero
sol per celarne ogni divino zelo,
ch'altra ne resta speme? E chi da velo
si tenebroso il fral nostro pensiero
or difende e quel rompe, indi il sentiero
n'apre del ciel fra la speranza e 'l gielo?
Ma ne lice doler? S' il sommo sole
sdegnando in Terra a sé raggio simile,
nuovo di lui splendor raccende e vuole,
non già, signor, del tuo voler ci duole
né del suo ben si lagna il secol vile,
ma perch'orbo riman, senza il suo sole.⁹⁰

Di messer Mario Darsa Raugeo.

“Se tu non piangi meco, alto e pregiato
Tago, i nostri sì gravi eterni guai,
di qual danno maggior pianger potrai
spenta lei, che ti fea ricco ed ornato?
Ahi morte fera, ahi ciel crudele e 'ngrato,
questa è l'altera speme che ne dai
di veder il bel crin, illustre omai,
della nobile Etruria incoronato?
Dianzi due chiari suoi pregiati figli
rapisti e, per far or grave altrettanto
il nostro duolo, ancor di lei ne privi.”
Così disse Arno e in sempiterno pianto
par che di star con Flora or si consigli
perduto avendo i suoi tre lumi divi.⁹¹

Al signor Luca Sorgo.

Se dopo il buono e bel GIOVANNI io piango
il bello e buon GRAZIA, questa selvaggia
il vede ogn'ora e 'l sente aprica piaggia,
ove sempre me stesso affliggo ed angio.
Né però duro fato, ohimè, frango
che la bella non men c'onesta e saggia

donna, quasi di noi cura non aggia,
dal mondo parte ed io con lui rimango.
Ch'essere a latte morto e alla culla
vorrei per non veder l'Arno e la terra
de' tanti priva e così grandi onori.
E 'l saggio e forte signor mio, cui nulla
muovono i danni suoi, gli altrui dolori
con non udito essemplio entro 'l cor serra.⁹²

Di messer Gherardo Spini al medesimo, in morte del cardinale.

Questo funebre rogo or fia ch'appaghi
miserò l'alma? In duro pianto, in doglia
pace sperar mai deve e pensier vaghi
trovar chi 'l ciel d'ogni suo bene spoglia?
D'oscure pompe ornar la sacra spoglia
mest'Arno scorge e lieti i fieri draghi
l'odon di Scitia; e chi sì tosto addoglia
questi del partir suo, quei lascia paghi?
Ahi molesto terren, torbido gorgo
torbido sì, ma chiaro appar di fuore,
che 'n te 'l ben vola, e non procura indugio.
Poscia che 'n terra il nostro alto refugio
perduto abbiam, gentil cortese SORGO,
dove s'arresta 'l piè, segualo il core.⁹³

VI. ŽENE I PARNAS

Pitanja o prisutnosti žena u dalmatinskoj i dubrovačkoj renesansnoj književnosti nisu uvijek sretno postavljena i stoga često daju očite ili općenite odgovore. Ona ne samo da pretpostavljaju binarnu, da/ne perspektivu o uključenosti žena u našu renesansnu književnu kulturu, nego u drugi

⁹⁰ Isto: F5r. U mojem prijevodu: „Gospodin Luka Sorkočević. Ako se ugasilo svjetlo kojim je nebo pokazivalo da obasjava presveto carstvo, koje sada taman i crn zastire zao zrak samo ne bi li sakrio svaki njegov božanski žar, koja nam druga preostaje nada? I tko od koprene tako mračne krhku našu misao sada brani, tko koprenu para i tako otvara nebeski put između nade i zebnje? Je li dopušteno tugovati zbog toga? Ako najviše sunce prezirući na zemlji sličnu mu zraku novi njezin sjaj ponovno stvara i želi, ne boli nas, gospodine, tvoja volja niti se malo vrijedno doba žali zbog svojeg dobra, nego zato što ostaje slijepo bez svojega sunca.”

⁹¹ Isto: F7r. Uvodim emendaciju u petom stihu: hai > ahi. U mojem prijevodu: „Gospodin Mario Držić Dubrovčanin. ‘Ne budeš li sa mnom oplakivao, visoki i cijenjeni Tajo, naše toliko teške vječne muke, zbog koje ćeš veće nevolje moći plakati kad ugasila se ona koja te činila bogatim i urešenim? Jao žestoka smrti, jao okrutno i nezahvalno nebo, je li ovo ohola nada koju daješ da ovjenčane vide se lijepe i već slavne kose plemenite Etrurije? Prije si dva njezina sjajna i cijenjena sina oduzela i, da nam otežala sada bol, i nju nam oduzimaš.’ Tako reče Arno i u vječnom plaču čini se da želi uz Floru biti kad izgubio je svoja tri božanska svjetla.”

⁹² Isto: G8v. Sonet Luki Sorkočeviću uputio je Gherardo Spini, što potvrđuje činjenica da se u nepotpisanom sonetu pjesnik referira na to da je već oplakao kardinala Giovannija i da sada mora oplakati Garziju i Eleonoru, a nakon njega slijedi potpisan Spinijev sonet upućen Sorkočeviću koji tematizira upravo kardinalovu smrt. Sorkočević je bio u bliskom odnosu sa Spinijem i Domenichijem, što primjećuje već Popović 1991: 71. U mojem prijevodu drugi sonet glasi: „Gospodinu Luki Sorkočeviću. Da nakon dobrog i lijepog Giovannija oplakujem lijepog i dobrog Graziju, to vidi i čuje ova divlja i osunčana padina, gdje uvijek patim i tugujem. Ne izmičem teškoj sudbini, jao, jer lijepa kao i iskrena i mudra žena, kao da o nama ne mari, sa svijeta odlazi, a ja na njemu ostajem. U kolijevci ili pri dojenju volio bih da sam umro da ne vidim Arno i zemlju bez tolikih velikih časti. A mudar i jak moj gospodin, kojemu vlastite nevolje ne škode, tuđu bol s nečuvenom uzoritošću u srcu čuva.”

⁹³ Isto. U mojem prijevodu: „Gospodin Gherardo Spini istom, u kardinalovu smrt. Ova jадna mrtvačka lomača hoće li sada zadovoljiti dušu? U gorkom plaču, u boli, tko nebo lišava svakog njegova dobra smije li se ikad miru nadati i da će pronaći lijepe misli? Ožalošćeni Arno gleda kako se tamnim uresima ukrašavaju sveti ostaci, a okrutni zmajevi iz Skitije to sretni čuju; i tko tako brzo jednima nanosi bol zbog njegova odlaska, a druge zadovoljava? Jao, surova zemljo, mutna rijeko, mutna da, ali izvana naoko jasna, jer u tebi dobro leti i ne čeka. Budući da smo, dragi ljubazni Sorgo, na zemlji izgubili svoje plemenito utočište, neka ga slijedi srce gdje se noga zaustavlja.”

plan stavljaju važnija pitanja – kakvu su renesansu imale žene na području Dubrovnika i Dalmacije, koji je njihov položaj u pretežito muškoj književnoj kulturi, koje su društvene implikacije njihova djelovanja itd. U ovom sam radu kronološkim slijedom, od 15. do kraja 16. stoljeća, pokušao ispitati autopredodžbe i heteropredodžbe o učenim ženama i autoricama u pjesništvu na talijanskom u Dalmaciji i Dubrovniku 15. i 16. stoljeća. Težio sam nešto reći o samim pjesmama, ali prvenstveno me zanimalo da ocrtam njihove prvotne kontekste i da prikazem prilike u kojima su nastajale. Čini se da je prisutnost učenih žena i autorica u hrvatskoj renesansi kompleksan fenomen koji je tijekom stoljeća i pol doživio određene mijene, ali i zadržao konstante. Kulturno djelovanje žena odvijalo se unutar književne kulture čiji su akteri u najvećoj mjeri bili muškarci. One su pretežno bile plemkinje i aristokratkinje – iako to nije uvijek moguće sa sigurnošću utvrditi⁹⁴ – čije su obiteljske prilike dopuštale bavljenje književnim radom. Često je riječ o obiteljima gdje su muški članovi bili književnici ili su se bavili kakvom drugom vrstom znanstvenoga ili humanističkoga rada, pa su i njima bliske žene (supruge, kćeri, sestre) u tome mogle sudjelovati.

Najranije autorice i učene žene na području Dubrovnika i Dalmacije zasvjedočene su od druge polovice 15. stoljeća, što sam pokazao na primjeru pjesama Katarine Regin, supruge kancelara i književnika Ivana Lovre Regina. U njezinu slučaju riječ je o isključivo žensko-ženskim pjesničkim razmjenama u kojima se problematizira i žensko stvaralaštvo u kontekstu argumenata humanističke rasprave o ženama, dok će se prva nama poznata svjedočanstva muško-ženskih pjesničkih razmjena pojaviti tek u drugoj polovici 16. stoljeća (sestre Bunić, Bobaljević, Ranjina, Monaldi). Da su žene u književnosti mogle nadmašiti muškarce, svjedoče stihovi koje je Polissena Messalto napisala u ime muškog autora koji nije bio vješt stihotvorstvu, sačuvani u Reginovu rukopisu. U lirskim se pak svjedočanstvima do polovice 16. stoljeća prepoznaje inzistiranje na sintagmama poput *sesso feminil* (Katarina Regin, Dinko Ranjina) i isticanje ženskoga spola određene autorice u vezi s njezinim stvaralaštvom (Hanibal Lucić, Ludovik Paskalić). Zasigurano je trebalo vremena da hrvatska renesansa prihvati autoricu kao legitimnu sudionicu književne kulture, pa tako dubrovački književni krug tek u drugoj polovici 16. stoljeća pokazuje da su glasovi žena u književnosti bili jači nego u prethodnim razdobljima. Tada je tiskana i prva nama poznata knjiga autorica bliskih Dubrovniku, ženski stihovi uključuju se u kanonijere muških autora, a i književnice stranoga podrijetla sudjeluju u razvoju književne

kulture Grada. Njihove se uloge umnožavaju – autorske su i medijatorske. Žene ne samo da pišu, nego su i povezane s književnim krugom okupljenim oko Akademije Složnih i biskupa Lodovica Beccadellija, a usto su i čitateljice talijanske književnosti i važne posrednice između književnosti dviju obala Jadrana. One naposljetku funkcioniraju kao katalizatori s pomoću kojih se muški autori mogu afirmirati u stranim intelektualnim krugovima, o čemu svjedoče talijanski pjesnički zbornici iz prethodnoga odjeljka. Tragova puta kulturne emancipacije kojim su žene kročile od 15. do kraja 16. stoljeća u dalmatinskom i dubrovačkom renesansnom pjesništvu na talijanskom malo je, ali preostaje nadati se da će s daljnjim istraživanjima i otkrićima, kao što je to bilo u posljednjih petnaest godina, taj mozaik postajati sve potpunijim i jasnijim te omogućiti naposljetku stvaranje bolje slike o renesansnom stvaralaštvu žena na našim prostorima, o njegovim posebnostima i razlikama u odnosu na stvaralaštvo žena u drugim književnim zajednicama, o položaju žena u predmodernom razdoblju, ali i pomoći nam da jasnije razumijemo književnu kulturu koja je omogućila njihovo stvaranje.

BIBLIOGRAFIJA

PRIMARNA

Barbaro 1741 = Francesco Barbaro, *Diatriba praeliminaris in duas partes divisa: ad Francisci Barbari et aliorum ad ipsum epistolas ab Anno Chr. MCCCCXXV. ad An. MCCCCCLIII*. [...], Joannes-Maria Rizzardi, Brixiae, 1741.

Id. 1999 = Francesco Barbaro, *Epistolario*. Sv. 2: La raccolta canonica delle «Epistole», prir. Claudio Griggio, Olschki, Firenze, 1999.

Battiferri 1879 = Laura Battiferri, *Lettere di Laura Battiferri Ammannati a Benedetto Varchi*, Gaetano Romagnoli, Bologna, 1879.

Bobaljević 1589 = *Rime amorose, e pastorali, et satire, del mag. Savino de Bobali Sordo, gentil'huomo raguseo*, Aldo [Manuzio], Venetia, 1589.

Crisolfo 1548 = *La prima oratione d'Isocrate a Demonico, tradotta dal greco idioma nel italico per Bernardino Chrisolfo*, Battista et Stefano compagni, Vinegia, 1548.

Domenichi 1549 = *La nobiltà delle donne di m. Lodovico Domenichi*, Gabriel Giolito di Ferrarii, Vinetia, 1549.

Gučetić 1581 = Nikola Vitov Gučetić, *Dialogo della bellezza detto Antos, secondo la mente di Platone*, Francesco Ziletti, Venetia, 1581.

Marulić 1549 = *Dialogo di Marco Marullo. Delle eccellenti virtù, et maravigliosi fatti di Hercole di latino in volgare nuovamente tradotto per Bernardino Chrisolpho*, Battista et Stephano cugnati, Vinegia, 1549.

⁹⁴ Npr. to je slučaj sa sestrama Bunić. V. Vekarić 2013: 142-143.

Monaldi 1599 = *Rime del sign. Michele Monaldi*, Altobello Salicato, Venetia, 1599.

Id. 2020 = Miho Monaldi, *Rime*, prir. i prepjevao Tonko Maroević, Matica hrvatska, Zagreb, 2020.

Paskalić 1549 = *Rime volgari di m. Ludovico Paschale da Catharo dalmatino*, Stefano et Battista cognati, Vinegia, 1549.

Id. 2016 = Ludovico Paschale da Catharo Dalmatino, *Rime Volgari non più date in luce (Venezia, 1549)*, prir. Luciana Borsetto, Edizioni dell'Orso, Alessandria, 2016.

PTL 1563 = *Poesie toscane, et latine di diversi eccell. ingegni, nella morte del s. d. Giovanni cardinale, del sig. don Grazia de Medici, et della s. donna Leonora di Toledo de Medici duchessa di Fiorenza, et di Siena*, Lorenzo Torrentino, Fiorenza, 1563.

RD 1563 = *Il secondo volume delle rime scelte da diversi eccellenti autori*, Gabriel Giolito de' Ferrari, Vinegia, 1563.

Regin = Državni arhiv u Dubrovniku, HR – DADU – 283, kutija 9, rkp. 74.

Rešetar 1901 = Milan Rešetar, *Pjesme Ivana Lovra Regina*, »Građa za povijest književnosti hrvatske«, 3 (1901), str. 1–43.

Id. 1904 = Milan Rešetar, *Talijanske pjesme Dinka Ranjine*, »Građa za povijest književnosti hrvatske«, 4 (1904), str. 135–149.

SPH 1874 = *Pjesme Petra Hektorovića i Hanibala Lucića*, Stari pisci hrvatski, knj. 6, JAZU, Zagreb, 1874.

Tempio 1555 = *Del Tempio alla divina signora donna Giovanna d'Aragona, fabricato da tutti i più gentili spiriti, et in tutte le lingue principali del mondo, prima parte*, Plinio Pietrasanta, Venetia, 1555.

SEKUNDARNA

Alberigo 1970 = Giuseppe Alberigo, *Beccadelli, Ludovico, u Dizionario Biografico degli Italiani*, sv. 7, Istituto della Enciclopedia Italiana, Roma, 1970, str. 407-413.

Appendini 1802–1803 = Francesco Maria Appendini, *Notizie storico-critiche sulle antichità storia e letteratura de' Ragusei*, 2 sv, Antonio Martecchini, Ragusa, 1802-1803.

Bacotich 1936 = Arnolfo Bacotich, *Rimatori dalmati nel Cinquecento. Poetesse di Ragusa*, »Archivio storico per la Dalmazia«, 11 (1936), 21, 126, str. 224-239.

Id. 1938 = Arnolfo Bacotich, *Rimatori dalmati nel Cinquecento*, »Archivio storico per la Dalmazia«, 13 (1938), 25, 146, str. 58-68.

Bakić 2016 = Jelena Bakić, *Don't You Now See the Excellence of Our Sex? Maria Gondola and Defence of Women's Rights in 16th Century Dubrovnik*, »Poznańskie Studia Slawistyczne«, 11 (2016), str. 233-248.

Ead. 2019 = Jelena Bakić, *Il viaggio testuale nel Cinquecento. Imitazione, scrittura e riscrittura tra le due sponde dell'Adriatico*, »Quaestiones romanicae«, 7 (2019), 2, str. 222–229.

Banfi 1935 = Florio Banfi, *Una lettera di Antonio Veranzio da Sebenico a Maddalena Millaversi da Ragusa*, »Archivio storico per la Dalmazia«, 19 (1935), str. 251–257.

Battiferri 2006 = Laura Battiferri degli Ammannati, *Laura Battiferri and Her Literary Circle: An Anthology*,

prir. i prev. Victoria Kirkham, University of Chicago Press, Chicago, 2006.

Bianco 2001 = Monica Bianco, *Il 'Tempio' a Geronima Colonna d'Aragona ovvero la conferma di un archetipo*, u »I più vaghi e i più soavi fiori«. *Studi sulle antologie di lirica del Cinquecento*, ur. Monica Bianco i Elena Strada, Edizioni dell'Orso, Alessandria, 2001, str. 147-181.

BLKÖ 1868 = *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Österreich*, sv. 25, ur. Constantin von Wurzbach, Hof- und Staatsdruckerei, Wien, 1868.

Bogdan 2017 = Tomislav Bogdan, *Cassandra Fedele i njezini dalmatinski korespondenti*, »Croatica«, 41 (2017), 61, str. 227-252.

Bogišić 1986 = Rafo Bogišić, *Akademija »Složnih« (»dei Concordi«) u Dubrovniku 16. stoljeća*, »Croatica«, 17 (1986), 24-25, str. 47-68.

Bojović 2012 = Zlata Bojović, *Lorenzo Minijati i dubrovački pesnici*, u *Perivoj od Slave. Zbornik Dunje Fališevac*, ur. Tomislav Bogdan, Ivana Brković, Davor Dukić i Lahorka Plejić Poje, FF Press, Zagreb, 2012, str. 27-41.

Borsetto 2009 = Luciana Borsetto, *Il «bello stil» della lingua «peregrina». Sul microcanzoniere in italiano di Dinko Ranjina*, u Ead, *Andar per l'aria. Temi, miti, generi nel Rinascimento e oltre*, Longo, Ravenna, 2009, str. 157-181.

Boršić 2020 = Luka Boršić, *Filozofkinja Maruša Gundulić*, »Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine«, 46 (2020), 2, str. 287–308.

Bratičević 2021 = Irena Bratičević, *Rukopisni udes Ilije Crijevića*, »Colloquia Maruliana«, 30 (2021), str. 173-203.

Burić 1966 = Josip Burić, *Iz prošlosti hrvatske kolonije u Rimu*, Tipografia P. U. G, Rim, 1966.

Carinci & Plastina 2016 = Eleonora Carinci i Sandra Plastina, *Corrispondenze scientifiche tra Cinquecento e Seicento*, Agorà & Co, Lugano, 2016.

Crijević 1975–1980 = Serafin Marija Crijević, *Dubrovačka biblioteka u kojoj se prikazuju dubrovački pisci, njihova djela i spisi*, 3 sv, prir. Stjepan Krasić, JAZU, Zagreb, 1975–1980.

Cronia 1926 = Arturo Cronia, *Relazioni culturali tra Ragusa e l'Italia negli anni 1358-1526*, »Atti e memorie della Società dalmata di storia patria«, 1 (1926), str. 1-39.

D'Urso 1842 = Riccardo D'Urso, *Storia della Città di Andria dalla sua origine sino al corrente anno 1841*, Tipografia Varana, Napoli, 1842.

Dadić 1974 = *Zbornik radova o Federiku Grisogonu zaderskom učenjaku (1472-1538)*, ur. Žarko Dadić, Filozofski fakultet u Zadru – Institut za povijesne znanosti, Zadar, 1974.

Dolci 1767 = Sebastiano Dolci, *Fasti litterario-ragusini*, Gaspar Storti, Venetiis, 1767.

Doria 2001 = Piero Doria, *Giovanna d'Aragona, regina di Napoli*, u *Dizionario Biografico degli Italiani*, sv. 55, Istituto della Enciclopedia Italiana, 2001, str. 486-489.

Favaro 2017 = Maiko Favaro, *Nicolò Vito di Gozze, Fiore Zuzori e Maria Gondola. Un episodio della 'questione femminile' nella Dalmazia rinascimentale, u Il dialogo creativo. Studi per Lina Bolzoni*, ur. Maria Pia Ellero, Matteo Residori, Massimiliano Rossi i Andrea Torre, Maria Pacini Fazzi Editore, Lucca, 2017, str. 199-207.

Fekonja 1888 = Andrej Fekonja, *Vila Slovinska. Črtice o hrvatskem pesništvu v Dalmaciji XV.—XVIII. veka*, »Ljubljanski zvon«, 8 (1888), 4, str. 223–225.

Foretić 1989 = Miljenko Foretić, *Bona, Ivan (Bolica, Bolicis, Boliris)*, u *Hrvatski biografski leksikon*, elektroničko izdanje, <<https://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=2349>> (pristupljeno 18. srpnja 2022).

Gabrielli 2015 = Francesca Maria Gabrielli, *Sestra sestri: bilješke o kanconijeru Nade Bunić (Speranze di Bona)*, »Građa za povijest književnosti hrvatske«, 38 (2015), str. 83–182.

Ead. 2016a = Francesca Maria Gabrielli, *Il nostro sesso è perfetto: strategije otpora u posvetnoj poslanici Marije Gundulić (1582)*, u *Crveni ocean: prakse, taktike i strategije rodnog otpora*, ur. Lada Čale Feldman, Anita Dremel, Renata Jambrešić Kirin, Maša Grdešić i Lidija Dujčić, Centar za ženske studije – Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Zagreb, 2016, str. 143–166.

Ead. 2016b = Francesca Maria Gabrielli, *Voci e sguardi di donna nelle rime di Speranza e Giulia di Bona*, u *Književnost, umjetnost, kultura između dviju obala Jadrana i dalje od mora IV = Letteratura, arte, cultura tra le due sponde dell'Adriatico e oltre IV*, ur. Nedjeljka Balić Nižić, Luciana Borsetto i Andrijana Jusup Magazin, Sveučilište u Zadru, Zadar, 2016, str. 37–61.

Ead. 2017 = Francesca Maria Gabrielli, *Alma città di cui fatal impero / splende hora e splenderà secoli e lustri: mitotvorna predodžba o Dubrovniku u kanconijeru Speranze di Bona*, »Croatica«, 41 (2017), 61, str. 253–271.

Garavelli 2011 = Enrico Garavelli, *Per un sodalizio letterario: Lodovico Domenichi e Benedetto Varchi*, »Bolletino storico piacentino«, 106 (2011), 2, str. 177–235.

Gowing 2013 = Laura Gowing, *The Politics of Women's Friendship in Early Modern England*, u *Love, Friendship and Faith in Europe, 1300–1800*, ur. Laura Gowing, Michael Hunter i Miri Rubin, Palgrave Macmillan, London, 2005, str. 131–149.

Graciotti 2005 = Sante Graciotti, *Il petrarchista dalmata Paolo Paladini e il suo canzoniere (1496)*, Il Calamo, Roma, 2005.

Hutson 1994 = Lorna Hutson, *The Usurer's Daughter. Male Friendship and Fictions of Women in Sixteenth-Century England*, London, Routledge, 1994.

Janeković Römer 2004 = Zdenka Janeković Römer, *Marija Gondola Gozze: La querelle des femmes u renesansnom Dubrovniku*, u *Žene u Hrvatskoj: ženska i kulturna povijest*, ur. Andrea Feldman, Institut "Vlado Gotovac" – Ženska infoteka, Zagreb, 2004, str. 105–125.

Jireček 1899 = Konstantin Josef Jireček, *Beiträge zur ragusanischen Literaturgeschichte*, »Archiv für slavische Philologie«, 21 (1899), str. 399–542.

Id. 1903 = Konstantin Josef Jireček, *Die mittelalterliche Kanzlei der Ragusaner*, »Archive für slavische Philologie«, 25 (1903), str. 501–521.

Körbler 1916 = Đuro Körbler, *Talijansko pjesništvo u Dalmaciji 16. vijeka, napose u Kotoru i u Dubrovniku*, »Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti«, 212 (1916), str. 1–109.

Kristeller 1989 = Paul Oskar Kristeller, *Iter Italicum: Accedunt Alia Itinera: a Finding List of Uncatalogued or Incompletely Catalogued Humanistic Manuscripts of the Renaissance in Italian and other Libraries*. Sv. 4: *Alia Itinera II – Great Britain to Spain*. The Warburg Institute – Brill, London – Leiden, 1989.

Kukuljević 1846 = Ivan Kukuljević Sakcinski, *Flora Zuzorić. Čartica iz historije ilirske književnosti XVI. veka*, »Danica horvatska, slavonska i dalmatinska«, 12 (1846), 18–20, str. 70–72, 74–75, 77–78.

Id. 1860 = Ivan Kukuljević Sakcinski, *Slovník umjetnikah jugoslavenskih*, sv. 4, Narodna tiskarna Dra. Ljudevita Gaja, Zagreb, 1860.

Lupić 2018 = Ivan Lupić, *Italian Poetry in Early Modern Dalmatia: The Strange Case of Hanibal Lucić (1485–1553)*, »Colloquia Maruliana«, 27 (2018), str. 5–41.

Id. 2019 = Ivan Lupić, *Subjects of Advice. Drama and Counsel from More to Shakespeare*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 2019.

Marković 1970 = Zdenka Marković, *Pjesnikinje starog Dubrovnika od sredine XVI do svršetka XVIII stoljeća u kulturnoj sredini svoga vremena*, JAZU, Zagreb, 1970.

Maroević 2018 = Tonko Maroević, *Hanibal Lucić. Talijanske pjesme*, »Forum«, 57 (2018), 90, 4–6, str. 367–385.

Martinović 2017 = Ivica Martinović, *Maruša Gundulić u obranu Cvijete Zuzorić: prvijenac hrvatskog ženskoga pisma kao filozofsko djelo, u Filozofkinje u Hrvatskoj*, ur. Luka Boršić i Ivana Skuhala Karasman, Institut za filozofiju, Zagreb, 2017, str. 27–114.

Pignatti 1995 = Franco Pignatti, *Fedele (Fedeli), Cassandra, u Dizionario Biografico degli Italiani*, sv. 45, Istituto della Enciclopedia Italiana, Roma, 1995, str. 566–568.

Plastina 2017 = Sandra Plastina, *Mollezza della carne e sottigliezza dell'ingegno. La natura della donna nel Rinascimento europeo*, Carocci editore, Roma, 2017.

Popović 1991 = Milica Popović, *Ogledi i studije o renesansnoj poeziji. Tragom izvorne italijanske poezije ka našoj renesansnoj lirici*, Dečje novine, Gornji Milanovac, 1991.

Praga 2014 = Giuseppe Praga, *Scritti sulla Dalmazia*, ur. Egidio Ivetić, Centro di ricerche storiche Rovigno, Unione Italiana Fiume, Università popolare Trieste, 2014.

Quadrio 1741 = Francesco Saverio Quadrio, *Della storia e della ragione d'ogni poesia volume secondo*, Francesco Agnelli, Milano, 1741.

Rešetar 1925 = Milan Rešetar, *Dva dubrovačka švindlera iz 17^{oga} vijeka*, »Dubrovački list«, 2 (1925), 10, str. 1–2.

Robin 2007 = Diana Robin, *Publishing Women. Salons, the Presses, and the Counter-Reformation in Sixteenth-Century Italy*, University of Chicago Press, Chicago, 2007.

Salzmann Čelan 1985 = Marija Salzmann Čelan, *Nepoznata pjesma Jeronima Grisogona*, »Filologija«, 13 (1985), str. 223–230.

Segarizzi 1904 = Arnaldo Segarizzi, *Un poeta feltrino del sec. XV (Giovanni Lorenzo Regini)*, »Atti dell'Accademia scientifica veneto-trentino-istriana. Classe di scienze storiche, filologiche, e filosofiche«, n. s, 1 (1904), str. 17–35.

Spagnolo 1904–1905 = Antonio Spagnolo, *Le Scuole Accolli di Grammatica e di Musica in Verona*, »Atti e memorie dell'Accademia d'Agricoltura Scienze Lettere Arti e Commercio di Verona«, 80 (1904–1905), str. 97–330.

Stevenson 2005 = Jane Stevenson, *Women Latin Poets: Language, Gender, and Authority, from Antiquity to the Eighteenth Century*, Oxford University Press, Oxford, 2005.

Stewart 1997 = Alan Stewart, *Close Readers. Humanism and Sodomy in Early Modern England*, Princeton University Press, Princeton, 1997.

Šimunković 1998 = Ljerka Šimunković, *Žensko pismo u renesansi, dubrovački primjer: Mara Gundulić i Cvijeta Zuzorić*, »Mogućnosti«, 45 (1998), 4-6, str. 235-241.

Šrepol 1894 = Milivoj Šrepol, *Ivan Bolica Kotoranin, latinski pjesnik*, »Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti«, 118 (1894), str. 113-136.

Treska 2022 = Borna Treska, *U Dubrovniku pronađen rukopis najstarije pjesničke zbirke na slavenskom jugu*, »Vijenac«, 745 (2022), str. 12-13.

Trška 2021 = Tanja Trška, *Un arcivescovo del Cinquecento inquieto. Lodovico Beccadelli tra letteratura e arte*, HAZU – Zavod za povijesne znanosti u Dubrovniku, Zagreb – Dubrovnik, 2021.

Vekarić 2013 = Nenad Vekarić, *Vlastela grada Dubrovnika*. Sv. 4: Odabrane biografije (A-D), Zagreb – Dubrovnik, HAZU, 2013.

Ziliotto 1913 = Baccio Ziliotto, *La cultura letteraria di Trieste e dell'Istria. Parte prima: Dall'antichità all'Umanesimo*, Ettore Vram Editore, Trieste, 1913.

Zorić 1975 = Mate Zorić, *Boccaccio in Croazia*, »Studia Romanica et Anglica Zagrabiensia«, 40 (1975), str. 157-219.

SUMMARY

LEARNED WOMEN AND WOMEN AUTHORS IN RAGUSAN AND DALMATIAN RENAISSANCE POETRY IN ITALIAN

This essay focuses on strategies of representation and ideas about learned women and women authors in the sixteenth-century Italian poetry written by Ragusan and Dalmatian authors (Hanibal Lucić, Ludovik Paskalić, Dinko Ranjina, Sabo Bobaljević, Miho Monaldi and others). In the first part, the evidence of women's fifteenth-century lyric poetry, contained in the Regin manuscript, is analysed. The second part examines the representation of learned women in the Italian verses of the mentioned poets and considers their role in the literary culture of the second half of the sixteenth century. The last part of the work deals with the poems of Ragusan and Dalmatian authors in two Italian poetry collections connected with learned women.

Key words: learned women and women authors, fifteenth- and sixteenth-century Renaissance poetry, Dubrovnik and Dalmatia, Ivan Lovro Regin's manuscript, Croatian-Italian literary relations